

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU
ISSN 2303-6974

RADOVI

(Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)

KNJIGA 9

SARAJEVO
2022.

FACULTE DES LETTRES ET DES SCIENCES HUMAINES DE
SARAJEVO

TRAVAUX

(Histoire, Histoire de l'art, Archéologie)

TOMES 9

SARAJEVO
2022.

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

(Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)

KNJIGA 9

SARAJEVO
2022.

RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga 9, 2022 / RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), volume 9, 2022

Izdavač / Publisher:

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
Franje Račkog 1, Sarajevo

Za izdavača / For the Publisher:

Kenan Šljivo

Glavni urednik / Editor in Chief:

Amir Duranović

Redakcija / Editorial Board:

Damir Agičić (Zagreb, Hrvatska), Carl Bethke (Tübingen, Njemačka),
Haris Dervišević (Sarajevo, Bosna i Hercegovina), Mehmet Hacısalihoglu (Istanbul, Turska),
Adnan Kaljanac (Sarajevo, Bosna i Hercegovina), Amila Kasumović (Sarajevo, Bosna i Hercegovina),
Tatjana Katić (Beograd, Srbija), Elma Korić (Sarajevo, Bosna i Hercegovina),
Nella Lonza (Dubrovnik, Hrvatska), Enes Omerović (Sarajevo, Bosna i Hercegovina), Edin Radušić (Sarajevo, Bosna i Hercegovina), Amra Šaćić Beća (Sarajevo, Bosna i Hercegovina)

Sekretar Redakcije / Secretary to the Board:

Melisa Forić Plasto

UDK / UDC:

Elvira Poljak Bajramović

Open Journal System uređivanje / Open Journal System editing:

Emina Kešan Tolomanoski

DTP: Amra Mekić

Dizajn korica / Cover design: Amra Mekić

Štampa / Printing press: SOR "Grafostil" Sarajevo

Časopis Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) je referiran u Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

Journal Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) is indexed in Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje Redakcije časopisa.

Views expressed in the texts do not necessarily express the opinion of the Editorial Board.

Štampanje ovog broja Radova podržala je Fondacija za izdavaštvo Sarajevo.

Štampano 2023/ Printed in 2023

ISSN 2303-6974 (Online)

ISSN 2303-5749 (Print)

SADRŽAJ

Riječ urednika	9
----------------------	---

ČLANCI I RASPRAVE

Adnan Busuladžić, <i>Neobjavljeni arheološki materijal sa lokaliteta brda Stražbenica u naselju Bukovača kod Bosanskog Petrovca</i>	13
Esad Kurtović, <i>Trebinjski Kapičići, ljudi Ostoje Poznanovića</i>	31
Bahar Arslan, <i>An Evaluation of the Second Constitutional Revolution Among Excessive Goals and Ideologies</i>	45

PRIKAZI

Šaćić Beća, Amra – Mesihović, Salmedin – Veletovac, Edin <i>Magični svijet Ilira: historija zaboravljene civilizacije</i> . Sarajevo: Mladinska knjiga Sarajevo, 2021, 317 str. (Dženefa Merdanić Šahinović)	89
Enes Dedić, <i>Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina (1402-1459)</i> . Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijske monografije, 2021, 482 str. (Esad Kurtović)	91
Hamdija Kreševljaković, <i>Nekrolozi</i> , ur. Amer Maslo. Sarajevo: O.Z. Rekultura/U.G. Videoarhiv, 2022, 275 str. (Alen Borić)	96
Jure Ramšak, <i>(Samo)upravljanje intelekta – društvena kritika u kasnosocijalističkoj Sloveniji</i> . Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, 2022, 267 str. (Nedim Pustahija)	99
Xavier Bougarel, <i>Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945</i> . Sarajevo: UMHIS, 2021, 294 str. (Amina Šehović)	104
Radina Vučetić, <i>Nevidljivi neprijatelj, variola vera 1972</i> . Beograd: Službeni glasnik, 2022, 299 str. (Fikreta Jakubović)	107
<i>Prilozi</i> , 50/2021, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 464 str. (Edin Huseinović)	109

Almira Bećirović, Nazim Ibrahimović, *Dodatak udžbeniku historije za deveti razred devetogodišnje osnovne škole*. Tuzla, NAM, 2022, 64 str.
(Melisa Forić Plasto)..... 115

IN MEMORIAM

Desanka Kovačević-Kojić (Esad Kurtović) 121

Upute autorima 125

Lista autora 131

CONTENTS

A word form Editor in Chief..... 9

ARTICLES AND TREATISES

- Adnan Busuladžić, *Unpublished archaeological materials from the site of Stražbenica hill in Bukovača near Bosanski Petrovac* 13
- Esad Kurtović, *The Kapičići of Trebinje, men of Ostoja Poznanović*..... 31
- Bahar Arslan, *An Evaluation of the Second Constitutional Revolution Among Excessive Goals and Ideologies* 45

BOOK REVIEWS

- Šaćić Beća, Amra – Mesihović, Salmedin – Veletovac, Edin *Magični svijet Ilira: historija zaboravljene civilizacije*. Sarajevo: Mladinska knjiga Sarajevo, 2021, 317 pages (Dženefa Merdanić Šahinović)..... 89
- Enes Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina (1402-1459)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijske monografije, 2021, 482 pages (Esad Kurtović) 91
- Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi*, ur. Amer Maslo. Sarajevo: O.Z. Rekultura/U.G. Videoarhiv, 2022, 275 pages (Alen Borić)..... 96
- Jure Ramšak, *(Samo)upravljanje intelekta – društvena kritika u kasnosocijalističkoj Sloveniji*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/ Udruga za modernu povijest, 2022, 267 pages (Nedim Pustahija) 99
- Xavier Bougarel, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945*. Sarajevo: UMHIS, 2021, 294 str. (Amina Šehović) 104
- Radina Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj, variola vera 1972*. Beograd: Službeni glasnik, 2022, 299 pages (Fikreta Jakubović)..... 107
- Prilozi*, 50/2021, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 464 pages (Edin Huseinović) 109

Almira Bećirović, Nazim Ibrahimović, *Dodatak udžbeniku historije za deveti razred devetogodišnje osnovne škole*. Tuzla, NAM, 2022, pages (Melisa Forić Plasto)..... 115

IN MEMORIAM

Desanka Kovačević-Kojić (Esad Kurtović) 121

Instructions for authors 128

List of Contributors 131

RIJEČ UREDNIKA

U Uvodu knjige *Historiografija* Ernst Breisach konstatira kako “ispitivanje spiska funkcija koje je istorija obavljala tokom vekova otkriva nam da ove funkcije imaju koren u središnjoj činjenici da je ljudski život podložan diktatu vremena”. Sugerirajući čitaocima u nastavku da se suzdrže od pitanja o tome šta je vrijeme, jer bi takva diskusija vodila dublje u povijest do “muke” koju je s tim pitanjem imao Sveti Augustin, Breisach se opredijelio za jedno savremeno tumačenje vremena čija je srž sadržana u tvrdnji da je vrijeme “suštinska dimenzija sveg ljudskog postojanja”. Slijedeći, dakle, ovakvu postavku, dalje je konstatirao kako se ljudski život nikada ne odvija “samo u sadašnjosti” nego, zapravo, u “tri sveta: jednom koji jeste, jednom koji je bio i jednom koji će doći” odmah se korigirajući na bolju koncepciju o trećem kao “svetu za koji ljudi misle da će doći”. Iako bi naredna komparacija mogla biti vrlo neodmjerena, ipak je moguće ponuditi za razmišljanje usporedbu između “ljudskog života” i “uredničkog života” koji, na prvo čitanje, zaista imaju izvjesna mjesta susretanja. Prema navedenom je, dakle, urednički život podložan “diktatu vremena” pa i u uvjetima u kojima nam se čini prihvatljivom teza o vremenu kao suštinskoj dimenziji ljudskog, u drugom čitanju – uredničkog, postojanja. Iz tako postavljene perspektive, ovaj tekst treba čitati i razumijevati kao kraći osvrt na (urednički) svijet koji jeste, koji je bio i onaj za koji ja, kao urednik časopisa, i dalje vjerujem da “treba doći”.

Pred nama je dakle, novi broj časopisa *Radovi Filozofskog fakulteta (istorija, istorija umjetnosti, arheologija)* za čije postojanje u posljednjoj deceniji imamo zahvaliti agilitnosti nastavnika i saradnika Odsjeka za historiju, odnosno, od 2018. godine i Centra za historijska istraživanja, čijom se snagom volje, entuzijazmom i opredjeljenjem, ali zašto ne reći i to – borbom s vjetrenjačama, časopis ipak pojavljuje povezujući na jednom mjestu istraživanja iz oblasti historiografije, historije umjetnosti i arheologije. Vjerovatno je navedeno jedna od bitnih karakteristika ovog časopisa, koji ga razlikuje od drugih, također vrijednih časopisa, a koji se pojavljuju u Bosni i Hercegovini. Opet su pred nama tekstovi koji zahvataju širok vremenski raspon, tematski su raznoliki, a autori su iz Bosne i Hercegovine te gostujući istraživači, koji su svojim radom i opredjeljenjem za buduća istraživanja prepoznali Odsjek za historiju, odnosno Filozofski fakultet u Sarajevu, kao mjesto s kojim treba saradivati i širiti polje međunarodne akademske saradnje.

Adnan Busuladžić svojim tekstom o neobjavljenom arheološkom materijalu sa lokaliteta brda Stražbenica u naselju Bukovača kod Bosanskog Petrovca ne samo da

detaljno opisuje pronađene kovanice novca, keramiku, konjske potkove, strelice, fibule i drugi arheološki materijal, nego daje širu kontekstualizaciju njihova nastanka, svojevrsnog kretanja i značenje koje jedan takav, i dalje nedovoljno arheološki istražen lokalitet, pruža za bolje sagledavanje zapadnobosanskog područja u kontekstu regionalnih mreža ljudi i materijalne kulture u širem vremenskom intervalu od prahistorije do kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Kasni srednji vijek, pak, odnosno i početak ranog novog vijeka u ovom je broju zahvaćen prezentacijom istraživanja Esada Kurtovića u radu kojim kroz tri generacije prati pojavu i djelovanje trebinjskih Kapičića - "Ljudi Ostoje Poznanovića", gdje prvo identificira aktere "istoga prezimena" u pljačkaškim aktivnostima dubrovačkog zaleđa, uglavnom na putevima koji povezuju Dubrovnik sa zaleđem, a potom u narednim generacijama, u 16. vijeku, prati njihovo učešće u kreditnoj trgovini i prijevozu robe od Dubrovnika do Novog Pazara, Kruševca, Niša i Sofije. U navedenoj slagalici, najdetaljnije identificira i prezentira porodičnu lozu Dobrila Kapičića. U trećem radu Bahar Arslan, uposlenica Odsjeka za historiju Dokuz Eylül univerziteta iz Izmir, Republika Turska, koja je akademsku 2021/2022. provela kao gostujući istraživač na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na osnovu historiografske, politološke i publicističke literature, prati transformaciju ideja među nosiocima promjena u kasnom periodu Osmanskog Carstva, odnosno, u širem vremenskom rasponu od Tanzimata do proglašenja Republike Turske 1923. godine. Fokus rada je usmjeren ka "Druvoj ustavnoj revoluciji" 1908. godine, ali je razvoj pojedinih ideja koje su dominirale unutarosmanskim društveno-političkim diskursom posmatran u znatno širem vremenskom rasponu. Ovakav rad i zaključci koje iznosi Bahar Arslan potrebno je posebno situirati unutar bosanskohercegovačkih historiografskih diskusija o "odnosu" Osmanskog Carstva prema Bosni i Hercegovini poslije 1878. godine, naročito tokom jedne od kriza pred Prvi svjetski rat, odnosno, tokom 1908. godine. Uz tradicionalnu rubriku Prikaza i osvrt, gdje riječ uglavnom dajemo našim mladim kolegicama i kolegama, ovaj broj zaključujemo slovom o Desanki Kovačević Kojić, dugogodišnjoj profesoricu Odsjeka za historiju, koja je preminula 2022. godine. "Diktat vremena" naložio je traganje za novim putevima vlastitog stručnog i znanstvenog iskazivanja, kojima će ovaj urednik posvetiti vrijeme koje dolazi. U takvom kontekstu, treća dimenzija vremena, odnosno, "vrijeme koje treba doći" bit će ispunjeno podrškom drugim kolegicama i kolegama koji će preuzeti odgovornost za časopis čija će budućnost ovisiti o ljudima koji su mu u proteklom periodu posvetili dio sebe. Uloge će biti drugačije, ali posvećenost zajedničkim ciljevima, treba biti – vjerujem, zajednički iskazana. Podrškom.

Amir Duranović

ČLANCI I RASPRAVE
ARTICLES AND TREATISES

ADNAN BUSULADŽIĆ

Neobjavljeni arheološki materijal sa lokaliteta brda Stražbenica u naselju Bukovača kod Bosanskog Petrovca

Apstrakt: Na području općine Bosanski Petrovac nalazi se lokalitet gradine na brdu Stražbenica, u naselju Bukovača. Riječ je o poznatom ali neistraženom lokalitetu koji je u stručnoj literaturi zabilježen po tragovima arhitektonskih zdanja, ali i pokretnom arheološkom materijalu. Do danas je poznat po kovanicama rimskog novca, nakitu, fibulama, te kasnoantičkoj grobnici i nekropoli. U navedenom kontekstu su i slučajni nalazi koji se po prvi put prezentiraju u ovom radu. Riječ je o kovanicama novca, keramici, potkovama, trobridnoj strelici, fibulama koji se mogu staviti u širok vremenski interval od prahistorije do kasne antike i ranog srednjeg vijeka.

Ključne riječi: lokalitet Stražbenica, Bosanski Petrovac, gradine, rimske fibule, rimski novac, vojna oprema, keramika, potkove.

Abstract: On the territory of the municipality of Bosanski Petrovac in the village of Bukovača., there is the fort on the Stražbenica hill. It is a known but unexplored locality that has been recorded in professional literature based on traces of architectural buildings, as well as movable archaeological material. To this day, it is known for its Roman coins, jewelry, fibulae, and late antique tomb and necropolis. In this context, there are accidental findings that are presented for the first time in this paper. These are coins, ceramics, horse-shoes, three-edged arrows, fibulae that can be dated in a wide time interval from prehistory to late Antiquity and the early Middle Ages.

Keywords: Stražbenica fort, Bosanski Petrovac, hilltop forts, Roman fibulae, Roman coins, military equipment, ceramics, horseshoes.

Uvod

Brdo Stražbenica se nalazi u blizini naselja Bukovača u općini Bosanski Petrovac. Riječ je o naselju koji se nalazi na putu između Bosanskog Petrovca i Drinića. Naselje je ime dobilo po drvetu bukve koje u tom predjelu više nema. Područje je bogato i prirodnim izvorima pitke vode. Do vrha brda Stražbenice ide put u vidu serpentina, čiji tragovi na pojedinim dionicama su vidljivi i danas. Na vrhu brda se nalazi gradina, čiji se datacijski okvir vjerovatno može staviti u predrimsko doba, dok je u doba rimske vladavine na ovom mjestu bila podignuta fortifikacija,¹ značajnijih gabarita, što dokazuju okvirna mjerenja čija dužina iznosi čak i 400 metara.² U neposrednoj blizini istražena je i kasnoantička grobnica na svod, te nekropola.³ Prije stotinjak godina na lokalitetu gradine na Stražbenici pronađen je čitav niz predmeta koji se mogu determinirati u rimskodobni period. Među njima ističu se srebrene i bakarne kovanice, bronzani nakit za žene, fibule i drugo.

O potentnosti ovog lokaliteta ilustrativno govori i podatak koji upotpunjuje navedene činjenice, da je kao rezultat slučajnih nalaza pronađen izvjestan broj arheoloških predmeta, koji se mogu definirati kao fibule, kovanice, keramika, miljokaz, trobridna strelica i potkove. Ljubaznošću lokalnog stanovnika dobijene su fotografije predmeta koji se po prvi put u ovom radu publiciraju.

Novac (Tabla 1, sl. 1, 2, 3 i 4)

Jedan od zanimljivijih nalaza jesu dvije kovanice, od čega je jedna bronzana a druga srebrna. Na navedenim kovanicama su predstavljeni rimski vladari i to na srebrenjaku (Tabla 1, sl. 3 i 4) Antonia Pia (138–161 g.) dok je na bronzanom primjerku (Tabla 1, sl. 1 i 2) najvjerojatnije vladar Prob (276–282 g.). Ova kovanica Proba po svemu sudeći pripada kovnicama koji su aktivno djelovali u Sisciji.⁴ Blizina Siscije i našeg lokaliteta apsolutno ide u prilog iznesenoj tvrdnji. Analizom kovani- ca na ovom lokalitetu od prije, može se konstatirati da je pronađena veća količina novca koji potječe iz 4. stoljeća,⁵ zbog čega ovi primjerci pomjeraju datacijski okvir numizmatičkih nalaza ovog lokaliteta na ipak stariju dataciju.

¹ Ćurčić 1902, 238.

² Sergejevski 1934, 23.

³ Arheološki leksikon, tom 2, 1988, 159.

⁴ Zahvaljujem se kolegici prof. dr. Amri Šaćić Beća na konsultacijama u vezi analize ovih primjeraka.

⁵ Sergejevski 1932, 23.

Novac je postojao znatno prije rimskog razdoblja, te je poznat ogroman broj različitih kovanica koje su bile u opticaju u mnogim društvima. Svoju konačnu i masovnu formu dobijaju u grčko doba.⁶ U rimskom razdoblju novac, njegova proizvodnja i upotreba u svakodnevnom životu se intenzivirala u tolikoj razmjeri da je postao neodvojivi i vitalni dio svakodnevnice, ali i cjelokupnog državnog aparata i sistema. Pored bogova, na kovanicama se najčešće nalazio lik vladara, tako da reversi često postaju prave hronike političkih dešavanja. Kovanice postaju sredstvo propagande, ali i finansijske moći države i samog vladara.⁷ U tom pogledu i naši primjerci se mogu promatrati u tom kontekstu, upotrebe od strane doseljenog ili domicilnog stanovništva koje ga je upotrebljavalo u kupoprodajnom procesu, a što se sa velikom sigurnošću može pretpostaviti i za ovaj lokalitet.

Izrazito profilirane fibule sa potpornom gredom (Tabla 2, sl. 2)

Jedan od pronađenih primjeraka pripada i tipu izrazito profiliranih fibula. Ovaj tip porijeklo vuče od kasnolatenskih fibula sa zadebljalom glavom i lukom. Primarno mjesto njihove proizvodnje je područje Alpa i sjeverne Italije, a najmasovnije su korištene na prostoru Norika i Panonije. Masovnost proizvodnje potvrđuje i činjenica da su izvožene i van prostora Carstva, ali su neke od njihovih mnogobrojnih varijanti ostale specifične za pojedine provincije i regione.⁸

Jedna od najznačajnijih karakteristika ovog tipa je potporna greda koja je ima formu duge uske pločice.⁹ Uloga ove grede – pločice je da sa tetivom učvrsti oprugu od fibule. U odnosu na načina izrade opruga je mogla biti dvodjelna kada se odvojeno pričvršćava, ili jednodjelna kada je integralno izrađena sa tijelom fibule. Opruga je mogla imati različit broj navoja uglavnom paran i isti na obje strane. Najčešće je riječ o osam odnosno po četiri sa svake strane tetive. Luk fibule je bio u većoj ili manjoj mjeri savijen, sa profiliranim zadebljanjem kao formom ukrasnog rješenja. Dugmetasti oblik je bio dominantni element kraja stope. Kod starijih varijanti držač igle je bio probušen, dok je kod mlađih primjeraka površina bila puna bez šupljina.

⁶ Babelon 1970, 7-83.

⁷ Babelon 1970, 84-125.

⁸ Bojović 1983, 31. Ovu tvrdnju dokazuju i analizirani primjerci sa prostora Njemačke. Iako se neke fibule mogu staviti u komparativni odnos, osobito naše varijante I i II, one nisu identične, već pokazuju znatan regionalni karakter. Vidi: Drescher 1957, 87, sl. 1, 2, 3.

⁹ Almgren 1923, 34 ff.

Hronološki okvir njihovog korištenja stavlja se u period od 1. do 2. stoljeća.¹⁰

Prema konstrukciji, fibule ovog tipa u našoj zbirci se mogu svrstati u više varijanti, a što primarno ovisi o tehničkim rješenjima pri izradi u odnosu na tijelo, glavu, luk, stopu i držač igle fibule.¹¹

Na lokalitetu Stražbenica kao slučajni nalaz pronađena je jedna fibula ovog tipa. Prema svim karakteristikama može se uvrstiti u determiniranu varijantu V.¹²

Ovaj varijanta je jedna od najmnogobrojnijih koje se javljaju, a pripadaju ovom tipu. Posebno su raširene na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Specifičnost ove varijante je deset spiralnih navoja na opruzi. Tetiva im je vanjska. Fibule ove varijante su jednodjelne. Zanimljiv detalj koji ih izdvaja u posebnu grupu je i glava fibule, koje je u formi elipse, kružnog presjeka u najdebljem dijelu. Luk im je naglašeno izvijen sa ukrasnim detaljima u obliku jednostrukih ili višestrukih diskova ili sličnih prstenastih zadebljanja. Držač igle je dug najčešće trougaonog presjeka. Stopa posjeduje na kraju dugmetasto ili u vidu žira zadebljanje. Primjerci ove varijante osciliraju u dimenzijama od minijaturnih do masivnih.¹³

Komparativni primjeri našem su mnogobrojni. Tako su identični primjeri nađeni na području Singidunuma, Neviodunuma, provincije Gornje Mezije,¹⁴ Siscije,¹⁵ Dalmacije¹⁶ Salone,¹⁷ ali i Vršca,¹⁸ te širih prostora rimske Panonije.¹⁹ Veća koncentracija je posebno zabilježena i na prostorima južne Panonije,²⁰ osobito Siscije za koju se čak pretpostavlja da je bila mjesto proizvodnje ove varijante.²¹ Analogni primjerci našem primjerku u Bosni i Hercegovini pronađeni su na lokalitetu Ribić i Jezerine kod Bihaća,²² prostora koji je u antičko doba gravitirao Sisciji, ali i čitav

¹⁰ Busuladžić 2010, 48, Busuladžić 2014, 46.

¹¹ Busuladžić 2010, 48-54, Busuladžić 2014, 46-53.

¹² Busuladžić 2010, 52-54.

¹³ Busuladžić 2010, 52.

¹⁴ Bojović 1983, 35 sa T. IX, sl. 78.

¹⁵ Košćević 1980, 21; Ista 2000, 105.

¹⁶ Kovrig 1937, 117.

¹⁷ Ivčević 2002, 237.

¹⁸ Кондић 1961, 210, сл. 6.

¹⁹ Patek 1942, T. XI, sl. 9-11.

²⁰ Peškar 1972, 80.

²¹ Košćević 1975, 51.

²² Marić 1968, 36, T. VI, sl. 7, 8, 13, 24, T. XVII, sl. 4, T. XIX, sl. 48, T. XX, sl. 1, 2, 3, 4, 23, 24, 42-47, 54, T. XXI, sl. 2, 9, 10, 20, 21, 34, 35, 41, 42, T. XXII, sl. 6, 26, 29 i 30.

niz fibula ovog tipa na prostorima uz rijeku Savu.²³ I naš primjerak pronađen kod Bosanskog Petrovca također sa kovanicom Proba koji je kovan u Sisciji ukazuje na intenzitet komunikacije koji je očito postojao između lokaliteta i Siscije.

Proizvodnja i upotreba se može pretpostaviti u rasponu od sredine 1. do sredine 2. stoljeća,²⁴ u koji period smještamo i srebrnu kovanicu pronađenu na ovom lokalitetu.

Lukovičasta fibula (Tabla 1, sl. 6)

U navedenom nizu analiziranog arheološkog pokretnog materijala nalaze se i dva fragmenta fibula. Jedan primjerak je lukovičasta fibula. Riječ je o tipu fibule iz perioda kasne antike.²⁵ Lukovičaste fibule su konstatirane ba velikom broju različitih rimskih objekata kao što su kastrumi, vile, nekropole, ostave i naselja. Kao potvrda njihove masovne proizvodnje i korištenja govori i činjenica da su i najmnogobrojnije u publikacijama kao i u muzejskim zbirkama.²⁶

Lukovičaste fibule su posebno bile prisutne duž rijeke Dunav u provinciji Panoniji kao i u provinciji Dalmaciji, ali i u drugim evropskim rimskim provincijama.²⁷ Prema nekim autorima, razvile iz tzv. "T" fibula sa šarnirom upravo na navedenim provincijama. Tako su u mjestu Brigetio u Panoniji pronađeni poluproizvodi. Ovo je direktan dokaz da su ove fibule na tom području i proizvodile.²⁸ Njihova proizvodnja dokazana je i na području antičke Siscie.²⁹ Iako su primarno proizvođene u Evropi, ovaj tip fibula je masovno korišten u i u Africi i Aziji.³⁰

²³ Busuladžić 2014, 153-158.

²⁴ Bojović 1983, 35.

²⁵ Veliki je broj prijedloga o nazivu ovog tipa fibula (Vinski 1967, 7 – 15; Jovanović 1975, 235; Bojović 1983, 82). Neki autori predlažu naziv krstaste fibule (Bojović 1983). Čini se je primjereniji naziv lukovičaste Koščević 1980, 34–35, zbog karakterističnih lukovica. Tim prije što fibule oblika križa iz kasne antike i doba seobe postoje. Vinski 1967, T. XIII, sl. 5–11, T. XIV, sl. 1–9; Jovanović 1978, 60, sl. 144.

²⁶ Koščević 1980, 34–35; Bojović 1983, 82–87; Dautova – Ruševljan (katalog izložbe) 1977; Ivčević 2000, 125–164; Dautova – Ruševljan 2003, T. III, sl. 2, T. V, sl. 1, T. IX, sl. 17, T. X, sl. 3, T. XI, sl. 1, T. XIV, sl. 1, T. XV, sl. 1, T. XVIII, sl. 1, T. XXI, sl. 1, T. XXV, sl. 1, T. XXVI, sl. 1, T. XXX, sl. 1, T. XXXVI, sl. 1, T. XLVI, sl. 1; Јовановић 1975, 235–245 sa 20 fotografija.

²⁷ Ivčević 2000, 142.

²⁸ Bojovića 1983, 82.

²⁹ Koščević 1980, 34–35.

³⁰ Bojović 1983, 82.

Za ovaj tip fibula veže se i bitan društveni kontekst. Naime, lukovičaste fibule su najčešće na desnom ramenu, sa glavnom fibule okrenutom nadolje, nosili muškarci.³¹ U statusnom smislu primarno su nošene od strane vojnih lica, ali je nemali broj dokazanih situacija gdje su nošene i od strane civilne kategorije, te su ih kasnije počeli masivnije nositi žene i djeca. Unatoč svim konstatiranim promjenama, konstanta lukovičastih fibula je da su odražavale rimsku društvenu hijerarhiju.³²

Datacijski okvir njihovog korištenja se smješta od kraja 3. do početka 5. stoljeća. Posebno su tipične za IV stoljeće. Veliki broj primjeraka, arheološki kontekst nalaza, predstave na kamenim spomenicima, freskama i mozaicima, razlogom su da se lukovičaste fibule mogu prilično precizno datirati.³³ Kasnoantičku dataciju potvrđuju i natpisi koji se mogu kod ovog tipa fibula sresti. Najčešće su to kratke zdravice ili blagoslovi kršćanskog karaktera.³⁴ I primjerak (Tabla 1, sl. 6) iz Stražbenice upravo zajedno sa ostalim materijalom i pretpostavljenim lokalitetom uklapa se u datacijski okvir 4. do 6. stoljeća.

Lukovičaste fibule su najčešće izrađivane od bronzne, a u nekim slučajevima su mogle biti pozlaćene. U rijetkim situacijama su mogle biti u cijelosti urađene od srebra ili zlata. Karakteristične su po polukružnom luku na kome se nalazi i poprečna greda. Ono što posebno karakterizira ovaj tip fibula, zbog koga su i dobili naziv, je da su zadebljanja na krajevima poprečne grede najčešće u obliku glavice luka. Ista vrsta forme luka nalazi se i čeonjoj strani. Lukovica na čeonjoj strani je umetana, dok su glavice na poprečnoj gredi izrađivane ljevanjem zajedno sa gredom.³⁵ Ovi karakteristični elementi lukovice mogle su imati različite forme. One su oscilirale ali je osnovni okrugli ili jajoliki oblik ostajao konstanta. Mogle su biti sa ili bez ukrasa uglavnom u tehnici facetiranja.³⁶

Kod ovog tipa fibula poprečna greda predstavlja šipku, najčešće šestougaone ili trapezoidne forme. U slučaju šestougaonih greda mogu biti situacije kada se nalazi i plastični dodatak na gornjoj strani grede. Kod trapezoidnih primjera mogu biti tehnička rješenja koja se odnose na probušene grede sa obje strane šarnir mehanizma. U tom slučaju postoji jedna ili više rupa, ili rupe mogu biti označene kroz formu manjih

³¹ Bojović 1983, 82 i 83.

³² Ivčević 2000, 142.

³³ Bojović 1983, 82.

³⁴ Ivčević 2000, 137–138; Migotti 1994, 128, sl. 187.

³⁵ Drescher 1959, 170 ff.

³⁶ Поповић 1996, 49–50.

udubljenja. Kada govorimo o luku lukovičaste fibule on je najčešće u formi trougao-nog ili trapeziornog presjeka. Od ukrasnih detalja pored dominantnih lukovica, ističu se ukrasi na stopi fibule u obliku raznih rješenja, koncentričnih krugova, i drugih ornamentálnih elemenata. Ako postoje ukrasi na luku, često su preneseni i na sredinu stope. Za zadržavanje igle korišten je sistem držača u cjevastom obliku, a ispadanje iste je onemogućavano uz pomoć malog klina, koji se aplicirao na početku stope. Ovisno o potrebama, veličini fibule i težini pretpostavljene odjeće ovi klinovi su mogli biti u broju po jedan ali i više njih kako bi se osiguralo da neće izaći. Drugi mehanizam koji je osiguravao iglu u držaču je manja pločica tzv. lamela.³⁷ Inače ove fibule su posjedovale šarnir mehanizam na kojem je principu funkcionirala igla. Vrlo su rijetke situacije kada je za iglu i tijelo lukovičaste fibule korišten sistem visećeg šarnira.³⁸

Osim brojnijeg šarnir mehanizma, igla se u nekim situacijama pričvršćivala uz tijelo i žicom sa navojima, na čijem je jednom kraju bila lukovica. Tom prilikom žica se provlačila kroz šupljinu u poprečnoj gredi, te se vezala za lukovicu uz pomoć navoja. Poprečna greda je u tim situacijama u svojoj unutrašnjosti imala izveden navoj, te se sama žica sa lukovicom navijala u poprečnu gredu. U slučajevima sa ovakvim tehničkim rješenjima, fibule nisu imale držač igle, nego je stopa bila probušena po dužini. U takav otvor je postavljana igla. Ovo rješenje je podrazumjevalo da se igla koja je bila na glavi fibule, preko žice sa lukovicom fiksira sa ostatkom tijela fibule. Na ovaj način igla je u cijelosti onemogućena da ispada. Ovakvo tehničko rješenje je korišteno od kraja 4. i početka 5. stoljeća.³⁹

Mnogobrojnost tehničkih i ukrasnih rješenja uzrokom su postojanja različitih varijanti koje ovise o nizu faktora poput oblika lukovice, dužini i širini te ukrasu stope, presjeku i dužini luka, te obliku poprečne grede.⁴⁰

Keramika (Tabla 2, sl. 3 i 5)

Među konstatiranim nalazima su i ulomci keramike. Po strukturi jasno je da nije riječ o rimskoj keramici, nego bi se ona najvjerojatnije mogla okarakterizirati kao ranosrednjovjekovna (Tabla 2, sl. 3), a jedan ulomak fine fakture i pečenosti iz prahistorijskog perioda (Tabla 2, sl. 5). Gruba faktura, slaba pečenost, ostavlja mogućnost da

³⁷ Saria 1928, 73 ff.

³⁸ Busuladžić 2010, 104.

³⁹ Busuladžić 2014, 112-114.

⁴⁰ Busuladžić 2014, 116.

se analizirani ulomci determiniraju u ovaj period (Tabla 2, sl. 3). Ovu tvrdnju o rano-srednjovjekovnoj determinaciji ulomaka (Tabla 2, sl. 3) se ipak mora prihvatiti hipotetički, jer postoji realna mogućnost da se ista datira i u starije prahistorijsko razdoblje. Nije bila rijetkost da se na rimskim lokalitetima konstatira materijal iz ranijih epoha, a posebno kasnoantičkim lokalitetima, konstatira prisustvo pokretnog materijala iz doba seobe i kasnije.⁴¹ Novopridošli element je nesporno koristio infrastrukturu na koju je nailazio iz prethodnih, prahistorijskih epoha, te se i kasnija ranosrednjovjekovna keramika na rimskodobnim i kasnoantičkim lokalitetima uklapa u već primjećene trendove kontinuiteta naseljenosti.

Miljokaz (Tabla 1, sl. 5)

Kod Stražbenice pored puta i danas je vidljiv miljokaz vrlo sličan onom sa lokaliteta Oštrej (Tabla 1, sl. 5). Miljokazi su predstavljali kamene stubove kojim su obilježavane rimske komunikacije. Oni su bili najčešće obli na vrhu. Mogli su imati natpise. Promjer im je bio orijentacijski 40 cm, a visina do 150 cm. Po miljokazima se određivala udaljenost između dva mjesta, udaljenost od središta provincije ili od Rima a gdje se nalazio tzv. nulti miljokaz. Ovakvi predmeti nisu bili rijetkost na današnjem administrativnom prostoru Bosne i Hercegovine. Posebno su se sačuvali primjeri miljokaza na prostoru Nevesinja, Konjica,⁴² ali i drugih područja kuda su se prostirale rimske ceste od Salone i Narone ka unutrašnjosti.

U odnosu na navedeno posebno mjesto zauzimaju i miljokazi na dionici Drvara – Petrovačkog polja prema Sani, za koje se zna da su postavljeni u doba cara Klaudija sredinom prvog stoljeća nove ere i koji su svi postavljeni istovremeno, a rađeni su od istog moguće bračkog kamena u istoj radionici. U ovu grupu treba pridodati i ovaj miljokaz.⁴³

Potkove (Tabla 2, sl. 1)

Među pronađenim arheološkim materijalom konstatirane su i tri fragmenta i jedna cijela potkovicica. Riječ je o vrlo specifičnom arheološkom materijalu, jer se mnogi tipovi potkova javljaju u širokom razdoblju. Njihova proizvodnja i upotreba

⁴¹ Busuladžić 2011, 142–144.

⁴² O naseljima i komunikacijama vidi Pašalić 1960.

⁴³ O rimskim komunikacijama vidi: Bojanovski 1974.

u direktnoj je korelaciji sa procesom domestikacije životinja, primarno onih koje su služile u transportne svrhe. Ljudi su brzo uvidjeli da je intenzitet korištenja ove kategorije životinja (konj, mula, mazga, magarac, volovi, bivolice itd), direktno povezan i sa stepenom oštećenosti i trošenja rožnatog dijela, odnosno kopita ili papka. Način i intenzitet kretanja domaćih životinja ne ostavlja mogućnost prirodne regeneracije kopita ili papka, za razliku od divljih životinja gdje je to prirodno regulirano. Da bi se onemogućilo onesposobljavanje životinja čovjek je nadošao na tehnike i načine vještačke zaštite kopita i papka. U početku to su bili različiti mekani nazuvci – “čarape” koje su pravljene od slame, kože, platna i slično. Vremenom se razvija i željezna sandala nazvana hiposandala. Hiposandala bi se mogla nazvati prvom primitivnom formom potkove, ali je osnovna razlika u odnosu na klasičnu potkovu bio način aplikacije. Za razliku od kasnije klasične potkove koja se do danas prikiva uz pomoć eksera, hiposandala se aplicirala uz pomoć kaiševa koji su se obmotavali uz nogu životinje, a sama hiposandala je posjedovala kuke na koje su se kaiševi kačili.⁴⁴

Tačno porijeklo potkovice nije do danas dokazano. Postoji više različitih teorija koja su prema dostupnoj literaturi ostala na razini hipotetičkog. Jedna govori o keltskom pronalasku potkova,⁴⁵ druga o germanskom⁴⁶ i treća o turanskom porijeklu.⁴⁷ Sva predložena mišljenja bazirana su na činjenicama da se radilo o etničkim skupinama koje su se povezivale sa ratničkim elementom, intenzivnim uzgojem konja i upotrebi ali i vještini proizvodnje metalnih predmeta oružja, oruđa i slično. Neki autori upotrebu klasičnih potkova smještaju tek u period 6. i 7. stoljeća.⁴⁸

Na temelju komparacija sa drugim tehničkim izumima, gdje je dokazana rimska pragmatičnost i brzo usvajanje tuđih izuma i kombiniranje, te kompariranje i inoviranje tuđih iskustava može se sa velikom vjerovatnoćom pretpostaviti i da je proizvodnja potkova i poboljšanje opće sposobnosti rimske konjice vrlo brzo došlo u fokus Rimljanima. U svim stručnim promišljanjima došlo se do zajedničkog stano- višta da potkova nije rimski izum, nego je preuzeta od drugih. Vrlo je moguće da je to bio paralelni proces usvajanja od strane različitih zajednica sa kojima su stupili u kontakt, upravo uključujući i Kelte, Germane i turanska plemena. Ovakva tvrdnja

⁴⁴ Busuladžić 2005, 248–249.

⁴⁵ Vikić – Walter 1955, 25.

⁴⁶ Vikić – Walter 1955, 26.

⁴⁷ Zippelius 1903, 220.

⁴⁸ Carnat 1951, 94.

ogleda se i u dokazanoj činjenici da su Rimljani usvajali iskustva drugih naroda i u izradi sedla i druge konjske opreme.⁴⁹

Sa velikom sigurnošću se može pretpostaviti da je masovnija upotreba potkova počela u periodu kasnog Carstva, a što se može pretpostaviti i za primjerke sa lokaliteta Stražbenica, koji bi se mogli staviti u period kasne antike i ranog srednjeg vijeka (Tabla 2, sl. 1).

Trobridna strelica (Tabla 2, sl. 4)

Među pronađenim arheološkim materijalom nalazi se i jedan primjerak trobridne strelice. Ovisno o potrebama na terenu Rimljani su već od perioda Republike počeli sa ojačavanjem svojih trupa vojnim redom strijelaca. Razvojem vojnih strategija u periodu principata dolazi do masovne upotrebe ovog roda vojske, te se organiziraju čitave ale i kohorte čiji je sastav djelimično ili čak i u cijelosti popunjavano strijelcima.⁵⁰ Prema nekim vrelima i druge pomoćne jedinice su koristile vojne sposobnosti strijelaca, a njihovo korištenje je posebno bilo izraženo u istočnim provincijama. Postojanje lukova, pa samim tim i strijelaca posebno je bilo prisutno u formi defanzivnih aktivnosti, kada su strijelci intenzivnije korišteni za potrebe odbrane utvrda.⁵¹ Masovna upotreba ove vrste naoružanja kroz nalaze fragmenata lukova i samih strijelica primjećena je na širokom arealu od prostora Velike Britanije do prostora Bliskog Istoka. Već ova činjenica ukazuje da je masovno korištenje moralo biti rezultat upotrebe ne samo od strane profesionalnih strijelaca nego i onih kojima je to bilo sekundarna vještina, a primarno u odbrebene svrhe. Vremenom su očito i vojnici u pretorijanskim, legionarskim i auksilijarnim jedinicama prolazili između ostalog i kroz obuku za ovu vrstu vojne opreme.⁵² Strijele se u odnosu na tehničko rješenje pričvršćivanja na dršku mogu podijeliti na one koje su posjedovale tuljac (šuplji cjevasti dio za nabijanje) i one koje su imale trn (špic na koji je nabijana drvena drška). Naš primjerak upravo pokazuje ove karakteristike (Tabla 2, sl. 4). Trobridne strelice sa trnom svoju genezu vode iz takvih predmeta sa tuljcem, a koje su se prvobitno počele upotrebljavati u Mesopotamiji, Siriji, Palestini, Egiptu pa sve do Kavkaza i to od 8. stoljeća stare ere. Primjerci sa trnom počinju se proizvoditi već

⁴⁹ Sergejevski 1948, 180-182.

⁵⁰ Feugère 1993, 211.

⁵¹ Coulston 1985, 284-285.

⁵² Coulston 1985, 283-286.

od 7. stoljeća stare ere također na prostoru Mesopotamije i Male Azije. Preko grčkog uticaja, trobridne strijele sa trnom susreću se u Rimljana već od 2. stoljeća stare ere.⁵³ Od tada njihova upotreba od strane rimskih trupa je intenzivirana sve do kasne antike. U periodu Seobe razni nomadi uključujući i Hune u Evropu donose i drugi masivniji tip trobridnih strijela.⁵⁴ Jednostavnost i praktičnost u upotrebi rezultirala je i masovnom upotrebom u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, te su vrlo slične forme našem primjerku zabilježene na mnogim mjestima.⁵⁵

U kontekstu odbrane lokaliteta Stražbenica možemo promatrati i ovaj nalaz, kao dio vojno odbrambenog inventara, koji je morao biti sastavni dio istog.

Zaključak

Navedena gradina na lokalitetu brda Stražbenica u naselju Bukovača u Bosanskom Petrovcu upotpunjuje sliku rimskog prisustva na prostoru zapadne Bosne. Lokalitet je od ranije poznat kao vrlo potencijalno potentno mjesto za sistematsko arheološko istraživanje. Količina slučajno nađenih predmeta, te vidljivi ostaci arhitektonskih zdanja idu u prilog iskazanoj činjenici. I ovi do sada nepublicirani nalazi pokazuju da je lokalitet vrijedan pažnje, te da se na istom vrlo vjerovatno pored dominantno rimskog, nalaze i ostaci iz prethodnih epoha. Pronađena keramika ukazuje na postojanje kulturnih slojeva koji se vjerovatno mogu pripisati metalnom dobu, ali i ranom srednjem vijeku (Tabla 2, sl. 3 i 5). Jače indicije o rimskom prisustvu već od 2. stoljeća ukazuje prisustvo kovanice Proba (Tabla 1, sl. 1 i 2), te izrazito profilirane fibule (Tabla 2, sl. 2), koji su posebno bili proizvođeni na prostoru Siscije, a kojoj je lokalitet Stražbenice i geografski bio razmjerno blizak. Novčani tokovi potvrđuju se i vrlo kvalitetnim srebrenjakom imperatora Antonia Pia (Tabla 1, sl. 3 i 4). Miljokaz koji in situ stoljećima egzistira na prostoru Stražbenice ukazuje na postojanje frekventne komunikacije koja je podrazumijevala i postojanje ovog obilježja (Tabla 1, sl. 5). U kontekstu nespornog postojanja komunikacija može se uvrstiti i pronalazak fragmenata potkova koje upotpunjuju korištenje tovarnih životinja primarno konja u transportu ljudi i roba, posebno u periodu kasne antike (Tabla 2, sl. 1). Razdoblju kasne antike treba pripisati i lukovičastu fibulu (Tabla 1, sl. 6), koja zajedno sa trobridnom strelicom (Tabla 2, sl. 4) potvrđuje postojanje neke forme života u nemirnim i neizvjesnim vremenima kasne antike.

⁵³ Erdmann 1976, 6-7 i 9.

⁵⁴ Radman Livaja 2004, 56.

⁵⁵ Sijarić 2014, 368-369.

Analizom ponuđenih slučajnih nalaza može se pretpostaviti da je lokalitet vrlo vjerovatno bio mjesto ljudskog prisustva u periodu od metalnog doba pa do kasne antike i ranog srednjeg vijeka.

Gradina na lokalitetu Stražbenica, u selu Bukovača kod Bosanskog Petrovca samo je jedna u nizu konstatiranih naselja gradinskog tipa koji su zabilježeni još iz predrimskog perioda, a nastavili svoj kontinuitet još stoljećima. Castella i oppida iz predrimskog doba poput Kolunića, Gradića na Žutoj glavici, Kadinjača, ali i naselja u Krnjeuši i naselje na lokalitetu u selu Bare potvrda su navedenoj tvrdnji.⁵⁶

⁵⁶Bojanovski 1988, 258–259.

Tabla 1

1

2

3

4

5

6

Tabla 2

1

2

3

4

5

LITERATURA

1. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988.
2. Almgren, O. 1923, *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhundert mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Mannus – Bibliothek, 32, 2 Auflage, Leipzig.
3. Babelon, J. 1970, *Antička numizmatika*. Beograd.
4. Bojanovski, I. 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
5. Bojanovski, I. 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo.
6. Bojović, D. 1983, *Rimske fibule Singidunuma*. Beograd.
7. Busuladžić, A. 2005, Potkove pohranjene u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja BiH. *Opuscula Archaeologica*, 29, Zagreb, 247–275.
8. Busuladžić, A. 2010, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo.
9. Busuladžić, A. 2011, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.
10. Busuladžić, A. 2014, *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*. Tolisa – Sarajevo.
11. Carnat, G. 1951, *Le fer à cheval à travers l'histoire et l'Archéologie*. Paris.
12. Coulston, J. C. N. 1985, Roman Arshery Equipment. *British Archaeological Reports*, 275, International Series, 220–366.
13. Ćurčić, V. 1902, Starine iz okoline Bosanskog Petrovca. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 229–255.
14. Dautova – Ruševljan, V. 1977, *Rimske bronzane fibule*. Vojvođanski muzej, Novi Sad.
15. Dautova – Ruševljan, V. 2003, *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*. Novi Sad.
16. Drescher, H. 1957, Die Technik der germanischen Rollenknappfibeln. *Germania*, 35, Frankfurt.
17. Drescher, H. 1959, Ein Beitrag zur Technik römischer Zwiebelknopffibeln. *Germania*, 37, Frankfurt.
18. Erdmann, E. 1976, Dreiflügelige Pfeilspitzen aus Eisen von der Saalburg, *Saalburg Jahrbuch*, 33, 1976, 5–10.

19. Feugère. M. 1993, *Les armes des Romains*. Paris.
20. Ivčević, S. 2000, Lukovičaste fibule iz Salone u Arheološkome muzeju u Splitu. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 92, Split.
21. Ivčević, S. 2002, Fibule. *Longae Salone I i II*, Split.
22. Jovanović, A. 1975, Крстообразне фибуле из античке збирке Народног музеја у Нишу. *Zbornik narodnog muzeja VII*, Београд.
23. Jovanović, A. 1978, *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Srpsko arheološko društvo, D.et M, XXI, Београд.
24. Коңдић, В. 1961, Збирка римских фибула из Вршачког музеја. *Radovi vojvođanskih muzeja* 10, Нови Сад.
25. Коšчевић, R. 1975, Die Werkstätte kräfting profilierter Fibeln in Siscia. *Archaeologia Jugoslavica XVI*, Београд.
26. Коšчевић, R. 1980, *Antičke fibule sa područja Siska*. Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti, Zagreb.
27. Коšчевић, R. 2000, *Arheološka zbirka Benko Horvat*. Institut za arheologiju, Zagreb.
28. Kovrig, I. 1937, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*. D. P. II/4, Budapest.
29. Marić, Z. 1968, Јаподске некрополе у долини Уне. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. Arheologija, XXIII, Сарајево.
30. Migotti, B. 1994, U: *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde. Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb.
31. Patek, E. v. 1942, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*. D. P. II/19, Budapest.
32. Pašalić, E. 1960, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Zemaljski muzej BiH.
33. Peškar, I. 1972, *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mahren*. Praha.
34. Поповић, И. 1996, *Римски накит у Народног музеју у Београду*. Београд.
35. Radman – Livaja, I. 2004, *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*. Zagreb.
36. Saria, B. 1928, Fibeln mit Sperrvorrichtungen. *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku*, N. S. XV, Zagreb.

37. Sergejevski, D. 1932, Numizmatičke beleške. *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLIV, sv. 2, Sarajevo, 23–30.
38. Sergejevski, D. 1934, Rimski spomenici iz Bosne. *Spomenik* LXXVII, Beograd, 1–28.
39. Sergejevski, D. 1948, Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 3, Sarajevo, 167–188.
40. Sijarić, M. 2014, *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka*. Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.
41. Vikić, B. – Walter, E. 1955, Zbirka potkova u arheološkom muzeju u Zagrebu, *Starohrvatska prosvjeta* III/4, Zagreb, 23–84.
42. Vinski, Z. 1967, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog substrata. *VAHD*, LXIX (1967), Split.
43. Zippelius, G. 1903, Die geschichtlichen Anfänge des Europäischen Hufbeschlages. *Hufsmied*, XXI, n. 11 i 12.

Adnan Busuladžić

*Unpublished archaeological materials from the site of Stražbenica hill
in Bukovača near Bosanski Petrovac*

Summary

The fort located on Stražbenica hill in the village of Bukovača in Bosanski Petrovac completes the picture of the Roman presence in western Bosnia. It has long been known as potentially very promising for systematic archaeological investigations, as suggested by the quantity of chance finds at the site, and the visible remains of architectural structures. Thus far unpublished finds also suggest that the site is worth studying, and that it could very likely yield not only mainly Roman material, but also remains of earlier periods. Pottery found there points to cultural strata that can probably be dated to the metal ages, but also to the early mediaeval period (Plate 2, figs. 3 and 5). Strong evidence of the Roman presence from as early as the 2nd century is provided by Probus coins (Plate 1, figs. 1 and 2), and strikingly moulded fibulae (Plate 2, fig. 2), which were made in particular at Siscia, to which Stražbenica is relatively close. Monetary circulation is also evidenced by a very fine silver Antoninus Pius imperial coin (Plate 1, figs. 3 and 4). A milestone that has stood in situ in Stražbenica for centuries suggests that this was a much frequented route (Plate 1, fig. 5). Furthermore, finds of pieces of horseshoe provide evidence that the route was used by pack animals, mainly horses, to carry both people and goods, particularly in late Antiquity (Plate 2, fig. 1). A crossbow fibula (Plate 1, fig. 6) probably also dates from that period, and, along with a prismatic arrow (Plate 2, fig. 4), attests to some form of life in the unsettled, uncertain times of late Antiquity.

Analysis of the chance finds from the site points to a human presence there from the metal ages to late Antiquity and into the early mediaeval period.

The fort at Stražbenica hill in the village of Bukovača in Bosanski Petrovac is just one of a series of hillfort-type settlements dating from pre-Roman times and remaining in use for centuries thereafter. Pre-Roman castella and oppida such as Kolunić, Gradić at Žuta glavica, Kadinjač, and the settlements in Krnjeuša and the village of Bare provide further evidence of this.

ESAD KURTOVIĆ

Trebinjski Kapičići, ljudi Ostoje Poznanovića*

Apstrakt: Nosioce prezimena Kapičić na trebinjskom području pratimo čitavo stoljeće u tri generacije (1417-1525). Očuvani izvori ih dugo vremena predstavljaju kao drumske razbojнике koji djeluju na sjeveroistočnom području Trebinja kontrolišući Bosanski (Drinski) i Nikšićki put. Početkom XVI stoljeća učestvuju u kreditnoj trgovini kao dužnici i bave se prijevozom robe od Dubrovnika do Novog Pazara, Kruševca, Niša i Sofije. Kapičići su ljudi trebinjskog vlastelina Ostoje Poznanovića. Prvu generaciju predstavljaju Dobro (1417-1426), Dobrilo (1417-1434), Ljubiša (1421-1444), Obrad (1434) i vjerovatno Radat Kapičić (+1421). Kroz tri generacije ponajbolje je poznata porodična loza Dobrila Kapičića.

Ključne riječi: Kapičići, Ostoja Poznanović, Trebinje, drumsko razbojništvo, karavanska trgovina, kreditna trgovina

Abstract: The bearers of the surname Kapičić in the Trebinje area can be followed for a whole century in three generations (1417-1525). Preserved sources represent them for a long time as road robbers operating in the northeastern area of Trebinje, controlling the Bosnian (Drina) and Nikšić roads. At the beginning of the 16th century, they participated in credit trade as debtors and were engaged in the transportation of goods from Dubrovnik to Novi Pazar, Kruševac, Niš and Sofia. The Kapičići are the people of Trebinje lord Ostoja Poznanović. The first generation is represented by Dobro (1417-1426), Dobrilo (1417-1434), Ljubiša (1421-1444), Obrad (1434) and probably Radat Kapičić (+1421). Through three generations, the family line of Dobril Kapičić is best known.

Key words: Kapičići, Ostoja Poznanović, Trebinje, road robbery, caravan trade, credit trade

* * *

* Rad realiziran u okviru projekta "Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (*Liber dotium – knjige miraza iz Državnog arhiva u Dubrovniku*)", Federacija BiH, Federalno ministarstvo za nauku i obrazovanje za 2021. godinu.

Nastojanje da se ime istaknutog predstavnika roda u srednjem vijeku prenese kao prezime na nasljednike, preko sinova i na unuke, predstavlja problemski osnov za prepoznavanje aktera ukoliko dovoljno ne poznajemo sisteme kojima su ti akteri ostali zavedeni u arhivskim svescima. Teško se povezuju zasebna navođenja sa samo dvije sintagme identifikacije sina sa patronimikom nosioca roda (djed Petar/sin Marko Petrović) ili sa očevim patronimikom (sin/unuk: Marković Pavle). Situacija je lakše saglediva ukoliko su u nekim primjerima zajedno davane sve tri sintagme identifikacije, tj. relikti i djedova i očeva imena uz imena unuka (unuk/otac/djed: Pavle Marković Petrović).¹ Dosta ovakvih kompleksnih slučajeva imamo na trebinjskom području. Jedno takvo predstavlja prezime Kapičić kojeg pratimo čitavo stoljeće u okviru tri generacije u periodu 1417-1522. godine. Ovo prezime je pomalo jedinstveno i pored trebinjskog područja bilo je zastupljeno u naselju Ljubač u Novim zemljama na dubrovačkom teritoriju, pri čemu treba naglasiti da se isti ne mogu srodstveno povezivati sa trebinjskim Kapičićima.²

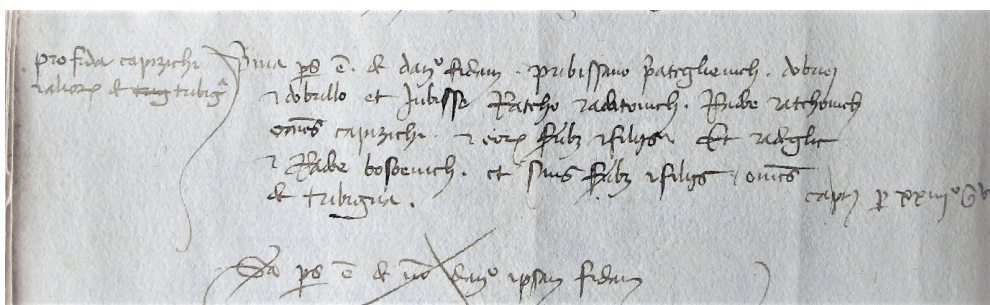
Inauguraciju Kapičića započinjemo pokazateljem iz treće decenije XV stoljeća. Maja 1426. godine dubrovačko Vijeće umoljenih dalo je slobodu dolaska u Dubrovnik Kapičićima i drugima iz Trebinja. Nabrojani su: Pribisav Prijateljjević, Dobro, Dobrilo i Ljubiša, Ratko Radatović i Radoje Ratković za koje je rečeno da su svi Kapičići i njihova braća i sinovi te Radelja i Radoje Bosojević i njihova braća i sinovi, a svi nabrojani su sa trebinjskog područja.³

¹ Uporedi upotrebu patronimika i poimanje srednjovjekovnih "jednokratnih prezimena" u, Куртовић 2009.

² "Radouez, Radasinus, Milluth et Pribil} fratres Chapçich" (6.9. 1404), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje DAD), Diversa Cancellariae, XXXV, 101v; "Radossauum Capiçich et Bosichichum Nalezenuich de Glubaç, homines ser Johannis et ser Marini Ja. de Gondola" (3.6. 1420), Lamenta de foris, IV, 204v; "Die XXII martii 1427. ... Radossauus Capiçich de Gliubaç", Isto, VI, 186v; "Pribil Capicich, Radoaz Capicich fratres" (23.4. 1428), Isto, VIII, 13v; "Radossauum Capicich et Radino Capicich" (3.6. 1433), Isto, X, 2; "Brayanum Pribilouich Capicich et Radillum Radasinouich Capicich" (3.8. 1433), Isto, 30; "Radoe Radasinouich, Pribius Capicich, Radmio Radasinouich", Isto, 30v; "Radouinum Capicich et fratrem dicti Radouini" (23.10. 1433), Isto, 90; "Pribio Capicich" (2.12. 1433), Isto, 114; "Radiuoy Capiçigh" (9.10. 1440), Isto, XIV, 68; "Radouano Capicich de Gliubaç in Terris Nous" (1.4. 1465), Isto, XXXVI, 228.

³ Sa strane: "Pro fida Capizichi et aliorum de Tribigna". "Prima pars est de dando fidam Pribissauo Priateglieuich, Dobriei et Dobrillo et Jubissa, Ratcho Radatouich, Radoe Ratchouich omnes Capizichi et eorum fratribus et filiis et Radeiglie et Radoe Bosoeuich et suis fratribus et filiis, omnes de Tribigna" (21.5. 1426), DAD, Consilium Rogatorum, III, 299v.

Prema dostupnim pokazateljima Pribisav Prijateljjević nije pripadao Kapičićima i u ovom nabrajanju formulacija “omnes Capizichi” odnosila bi se na Dobru, Dobrila, Ljubišu, te Ratka Radatovića i Radoja Ratkovića. Niz je pomalo zbunjujući ali se može pojasniti. Od ovog pokazatelja pokušavamo izvršiti rekonstrukciju i kontekstualizaciju Kapičića na trebinjskom području. Prikupljene informacije pokazuju da se to može učiniti u tri generacije. Za početak mora se konstatirati da je teško pretpostavljati na koji se način inaugurisalo ovo prezime koje Mate Šimundić povezuje sa odjevnim predmetom (kapa, kapica).⁴ Pretka ovih Kapičića u očuvanoj građi nismo prepoznali a njegovo životno doba predstavlja drugu polovinu XIV stoljeća.

Državni arhiv u Dubrovniku, Consilium Rogatorum, III, 299v.

Prva generacija trebinjskih Kapičića

Prvi poznati spomen Kapičića vezan je za početak 1417. godine. Tada su spomenuti braća Dobro i Dobrilo Kapičić. Naime, braća Regoje i Obrad Velković podižu tužbu protiv većeg broja osoba zbog krađe robe i stvari izvršene u mjestu Žrvanj Nenka Krajsalića. Među optuženima su braća Dobro i Dobrilo Kapičić (*Dobri et Dobrilum Capičichi fratres*).⁵ Žrvanj je naselje na području Ljubinja, dok je Nenka

⁴Šimundić 1982, 181.

⁵“Regoie et Obrad} fratres, filii Velchii, coram strenuo milite domino Pasquale de Resti honorabili Rectore Ragusii conqueruntur supra Borouaç et Deian fratres Bogdanouichi, Radognam Dobroieulich et Voynum fratrem eius, Gleguium Radinouich, Dobri et Dobrilum Capičichi fratres et Miomanum Omazich et Milas frater eius. Eo quod supradicti acusati malo animo et intentione derobauerunt dictos fratres acusatores in loco vocato Zeruan in una villa Nenchi Crasich de anno proximo preterito et de mense septembris proxime elapsa. Quibus acusatoribus dicti acusati dicto loco et tempore abstulerunt res infrascriptas, videlicet: sclauinas IIII extimationis yperperis XII, unum matarazium de lana valoris yperperis unius et grossis VI, brachia XVIII rassie pellose yperperum I grossis VI, mantellum unum rassie negris valoris yperperos III, unam sellam fulcitam valoris yperperis VI, XLVI brachia tele valoris yperperis VI, item in monetis grossorum yperperis XVIII, unum buchale de ramine valoris

Krajsalić katunar Vlaha Nenkovića.⁶ To nam djelimično pomaže u povezivanju sa spomenutim Kapičićima. Njihov smještaj je relativno udaljen od Ljubinja i može govoriti o njihovoj pokretljivosti u razbojničkom djelovanju.

Decembra 1421. lepeza Kapičića se proširuje. Spomenuti su Dobrilo i Ljubiša Kapičić te Ratko Radatović Kapičić a zajedno sa ostalima naznačeno je da pripadaju ljudima vlastelina Ostoje Poznanovića. To je tužba Obrada Golubića protiv braće Dobrila i Ljubiše Kapičića i Ratka Radatovića Kapičića (*Dobrillum Capičich et Glubbissam eius fratrem et Ratchum Radathouich Capičich*), braće Pribinje, Pribisava i Ratka Radovčića, Radika Vukosalića i Pribila Miloševića iz Trebinja, ljudi Ostoje Poznanovića, zbog pljačke Obrada i njegovog kompanjona Budisava Radulovića u Gorici kod Trebinja (*in Tribigna in Goriça*).⁷ Zajedno sa pokazateljem iz 1417. to bi bila trojica braće Dobro, Dobrilo i Ljubiša Kapičić. Ratko Radatović Kapičić je očito ista osoba kao i Ratko Radatović iz polaznog pokazatelja iz 1426. godine. Najzad tada je navedeno da se radi o Kapičićima i njihovoj braći i sinovima. Njegovo prezime kao patronimik ukazivalo bi na četvrtog od braće Kapičića, na izvjesnog Radata.

Spomenuti senior Kapičića Ostoja Poznanović (1419-1434) jedan je od značajnijih predstavnika vlastelinske loze Poznanovića koja je imala važnu ulogu na trebinjskom području krajem XIV i u prvoj polovini XV stoljeća.⁸ Značaj Poznanovića ogleda se u tome što imaju porijeklo u onoj vlasteli koju je bosansku vlast zatekla u Travuniji 1377. Poznanovići su vazali velmoža iz roda Pavlovići i vezuju se za naselja Podgljiva, Goricu i Jasen na sjeveroistočnoj strani Trebinja, u brdovitom dijelu Pobrđa gdje su ostvarivali kontrolu glavnih komunikacija na jugoistoku Bosanskog kraljevstva.⁹ Dostupni izvori Kapičiće povezuju samo uz Ostoju Poznanovića, a

yperperis unius cum dimidio, unam catenam ferream ab equo valoris yperperis unius, unum saccum plenum lana valoris yperperis unius, duo miliaria achuum valoris yperperis II±, alias res minutas valoris yperperis VI. Testes: Hreglian Radeschouich, Dobrossau Milosseuich et Pribetta Braticich} de Ragusio" (14.1. 1417), DAD, Liber maleficiorum, IV, 208v.

⁶ Ranije je pročitano "Zervan" pogrešno protumačeno kao "Červan" u, Kurtović 2009a, 157. Zahvaljujem kolegi Vojanu Turanjaninu koji mi je skrenuo pažnju da se radi o naselju Žrvanj, Турањанин 2013, 253. Jedan lijep primjer spomena ovoga naselja je iz kasnijeg vremena: "Dragoe Gliubissich de Seruan apud Lubigna" (30.11. 1500), DAD, Diversa Notariae, LXXX, 39v.

⁷ Ukradeni su ovnovi, sklavine, gunj, mantil, koža i slavenske tkanine (3.12. 1421), DAD, Lamenta de foris, IV, 363v. Tekst tužbe u, Kurtović 2022, 255. Blizina Trebinja i Mićevca utjecala je na privredni razvoj naselja Gorica, Тошић 1998, 41.

⁸ Динић 1967, 47; Тошић 1998, 20, 42, 104, 207, 219; Kurtović 2021, 21-47.

⁹ Тошић 1998, 39-40.

vjerovatno je da su i njegovi nasljednici bili seniori kasnijih generacija Kapičića, barem do dolaska i uspostave osmanske vlasti na trebinjskom području.

Septembra 1423. Bogdan Nartičić iz Konavala podiže tužbu protiv braće Radosava i Jurja Račića, Vukosava Vukšića, Radiča Korenića, braće Vukosava i Ostoje Dragančića, jednog rođaka Usinovića, Radiča Dobrovojevića Đuraševića, braće Stipana i Radosava Musbratovića, Radosava Krestosa, više ljudi Dragančića i Usinovića i Nikole Barojevića zbog pljačke više stvari i devastiranja kuće.¹⁰ Početkom oktobra tužilac je pridodao među optužene dvojicu Kapičića, ljude Ostoje Poznanovića.¹¹ Ne znamo koji Kapičići su u pitanju ali je navedeno još jedan važan podatak koji Kapičiće identificira kao vazale Ostoje Poznanovića. Razmjere ove tužbe osjetile su se za Kapičiće i narednih godina. Iako su maja 1426. dobili slobodu dolaska u Dubrovnik za Kapičiće je tada navođeno njihovo učešće u ovoj kriminalnoj radnji (spominjani su Dobro i Dobrilo Kapičić).¹² Ni dva pokazatelja iz početka decembra 1424. ne spominju ime na Kapičića ali su veoma značajni za njihovu djelatnost. Naime, radi se o dvije tužbe protiv istih aktera za pljačku izvršenu u Jasenu kod Trebinja među kojima su navedena četvorica braće Kapičića i još dvojice Kapičića (*quatuor fratres Capicich et alios duos Capicich*). Neovisno od njih je naveden Pribisav Prijateljjević, kojeg smo imali u polazišnom pokazatelju iz 1426. godine i za kojeg možemo reći da nije u direktnom srodstvu sa Kapičićima.¹³ Navedeni kvantitet Kapičića od četiri brata mogao bi u radnoj pretpostavci podrazumijevati Dobru, Dobrila, Ljubišu i eventualno Radata Kapičića, dok bi u dodatnu dvojicu Kapičića mogli uvrstiti Radatovog sina i unuka, tj. Ratka Radatovca Kapičića i Radoja Ratkovića Kapičića. Svakako su četvorica braće u pitanju a druga dvojica pripadnici drugog koljena u odnosu na njih.

Nekoliko mjeseci poslije odobrenja slobodnog dolaska u Dubrovnik Kapičići su opet među optuženima. Krajem augusta 1426. Radin Obradović iz Brgata podigao je tužbu protiv braće Ljubiše, Dobre i Dobrila Kapičića, ljudi Ostoje Poznanovića iz

¹⁰ (20.9. 1423), DAD, Lamenta de foris, V, 206. Tekst tužbe u, Kurtović 2022, 323.

¹¹ "Item die III octobris 1423. ... duo Capicich homines Ostoie Posmanouich quorum nomine ignorat et Radoe Bosoeuich homo dicti Ostoie fuerunt inter dictos malefactores", DAD, Lamenta de foris, V, 206. Tekst tužbe u, Kurtović 2022, 323.

¹² Sa strane: "Non iuit ad partitum". "Prima pars est de dando fidam Dobriei Capizich et Dobrilo Capizich de Tribigna qui fuerunt cum rebelibus nostris ad predictam et derobationem factam Nartize et fratribus et filiis ipsorum pro et occaxione solumno ipsius derobationis. Et hoc per totum mensem septembris proxime futurum [Prekriženo]" (21.5. 1426), DAD, Consilium Rogatorum, III, 299v.

¹³ (2.12. 1424), DAD, Lamenta de foris, VI, 65; (3.12. 1424), Isto, 65v. Tekst tužbi u, Kurtović 2022, 361.

Trebinja (*Glubisam Chapizich et Dobrillum et Dobrie fratres ipsius Glubisse, homines Ostoy Posnanouich de Tribigne*) zbog krađe tri vola i većeg broja stvari a izvršene u Br-gatu blizu Dubrovnika.¹⁴ Početkom septembra iste godine Pervko Radogostić iz Br-gata za pljačku stvari vrijednosti 50 perpera i ranjavanja izvršenog u mjestu “Pribio“ kod Trebinja optužio je Dobrila Kapičića i dvojicu njegove braće (*Dobrillum Capicich et duos eius fratres*).¹⁵ Decembra 1426. Pribitko Sredanović podigao je tužbu za krađu tri koze u Župi dubrovačkoj protiv Radača i Mihača Odranca i Ljubiše Kapičića (*Glubissam Capizich*).¹⁶ Krajem februara 1432. Radovac Tihojević podiže tužbu protiv Radka Radovčića, Bogdana Pribisalića i Dobrosava Miladinovića zbog krađe robe i stvari, a među svjedocima je naveden Ljubiša Kapičić (*Liubissa Capicich*).¹⁷

Liniju sagledavanja braće Kapičić usložnjavamo pokazateljem iz aprila 1434. Ra-doje Pribihvalović podiže tužbu protiv Radoja Sučeljevića te braće Obrada i Dobrila Kapičića (*Obrad Capicich et Dobrilum fratrem Obrad predicti*) zbog krađe krave iz kuće Mitoša, čovjeka Vukosava Jamometića u Šćenici.¹⁸ Ovim bismo sa Obradom Kapičićem imali liniju od petorice braće među Kapičićima. To su Dobro, Dobrilo, Ljubiša, Radat i Obrad Kapičić. Jednog od braće Kapičića nalazimo i u pokazatelju iz februara 1444. Tada Ljubisava Radivojeva i njen sin Radivoj podižu tužbu protiv više napadača zbog krađe dva vola i robe u vrijednosti od 30 perpera. Među optuženima su Ljubiša Kapičić i Radosav Dobrilović (*Gliubisam Capicich et Radosauum Dobrilouich*).¹⁹ Radosav Dobrilović bi mogao biti nasljednik Dobrila Kapičića.

Druga generacija Kapičića

U narednim pokazateljima pojavljuju se daljni nasljednici Kapičića, iz njihove druge generacije a koji se mogu povezati u jasniji srodstveni niz zahvaljujući ranijim pokazateljima i dodacima da pripadaju srodstvenoj lozi Kapičića. Aprila 1455. za krađu stoke i stvari su optuženi braća Vukašin, Radosav i Radonja Kapičić (*Vochassinum et Radosauum et Radognam fratres Capicich de Tribigna*).²⁰ Prema

¹⁴ (24.8. 1426), DAD, Lamenta de foris, VII, 57v. Tekst tužbe u, Kurtović 2022, 405.

¹⁵ (1.9. 1426), DAD, Lamenta de foris, VII, 61v. Tekst tužbe u, Kurtović 2022, 406.

¹⁶ (3.12. 1426), DAD, Lamenta de foris, VII, 111v. Tekst tužbe u, Kurtović 2022, 416.

¹⁷ (25.2. 1432), Lam. de foris, IX, 11. Tekst tužbe u, Kurtović 2022, 485.

¹⁸ (18.4. 1434), DAD, Lamenta de foris, X, 167v. Tekst tužbe u, Kurtović 2022a, 534. Šćenica je na području Popova. O Jamometićima uporedi, Kurtović 2016, 315-334.

¹⁹ (10.2. 1444), DAD, Lamenta de foris, XVII, 191v. Tekst tužbe u, Kurtović 2022a, 702.

²⁰ (10.4. 1455), DAD, Lamenta de foris, XXVIII, 86. Tekst tužbe u, Kurtović 2022a, 914.

pokazatelju iz 1444. gdje smo Radosava Dobrilovića imenovali sinom Dobrila Kapičića, i navedeni Vukašin, Radosav i Radonja bili bi sinovi Dobrila Kapičića. Ako doslovno pratimo riječ dokumenta dolazimo do još jednog sina Dobrila Kapičića. Naime, braća Radonja i Radoje Kapičić (*Radognam et Radoe, fratres Capizich*) spomenuta su septembra 1462. u jednom ugovoru. Tada Radosav Ratković iz Trebinja izjavljuje da su pljačkaši Nikole Bogićevića iz Župe dubrovačke Radosav (O) Drančić i braća Radonja i Radoje Kapičić (*Radognam et Radoe, fratres Capizich*) i da će ih sa opljačkanim stvarima za 20 dana dovesti ili u Trebinje ili u Dubrovnik za 15 perpera, a pod prijetnjom kazne od 60 perpera za neispunjenje ugovora.²¹ Pored braće Kapičić interesantan je u Radosav Ratković koji se pojavljuje kao njihov zastupnik. On se može povezati sa Ratkom Radatovićem Kapičićem, kao njegov sin i kao brat Radoja Ratkovića. Jednog od braće, Radoja Kapičića (*Radoium Capicich*) nalazimo među optuženima januara 1454. za pljačku novca i stvari Ivka Stojčinovića.²²

Jedan od sinova Dobrila Kapičića, označen kao Radonja Dobrilović Kapičić spominje se i u tužbi iz oktobra 1464. (*Radognam Dobrillouich Capicich de Tribigna*). Zajedno sa Radonjom Čekrnjom iz Trebinja i onima koji su bili sa njima, svi pod jurisdikcijom kneza Vladislava Kosače, on je optužen od Radonje Stanjevića iz Ljute u Konavalima zbog napada na njegovu kuću, krađe i ranjavanja.²³ Radosav Kapičić (*Radossauum Capicich de Tribigne*) je novembra 1464. među optuženima za krađu svinje, novca i stvari te ranjavanja na putu iz Taleži u Dubrovnik.²⁴ Dabiživ Milosalić iz Šumeta na dubrovačkom području podiže tužbu zbog krađe sedam ovaca koje su bile na uzgoju kod Marka Radosalića iz Šumeta. Kasnije su kao krivci imenovani pojedini Vlasi iz Vragovića i osobe iz Trebinja, među kojima Radosav i Radoje Dobrvići (Dobrilovići) Kapičići.²⁵ Dvije posljednje poznate informacije o Radonji Kapičiću kao jednom od optuženih su iz dvije tužbe iz januara i marta 1469. godine.²⁶

²¹ (6.9. 1462), DAD, Diversa Notariae, XLV, 129v. Tekst ugovora u, Kurtović-Peco 2021, 678.

²² (23.1. 1454), DAD, Lamenta de foris, XXV, 222v. Tekst tužbe u, Kurtović 2022a, 887.

²³ (8.10. 1464), DAD, Lamenta de foris, XXXVI, 2v. Tekst tužbe u, Kurtović 2022b, 1036.

²⁴ (17.11. 1464), DAD, Lamenta de foris, XXXVI, 63. Tekst tužbe u, Kurtović 2022b, 1042-1043

²⁵ (15.4. 1467), DAD, Lamenta de foris, XXXVIII, 230v. Ispod: "Die XXII aprilis 1467. ... Radossauus et Radoe Dobruich [tako] Capicichi de Tribigne", Isto. Tekst tužbe u, Kurtović 2022b, 1150-1151.

²⁶ "Radognam Capicich" (4.1. 1469), DAD, Lamenta de foris, XLI, 54v; Kurtović 2022b, 1208-1209; "Die XXII marcii 1469. ... Radogna Capicich de Tribigne" (22.3. 1469), Isto, XXXVIII, 201v. Kurtović 2022b, 1144

Razmatranje o drugoj generaciji Kapičića zaključujemo pokazateljem iz februara 1464. Kao što je prva generacija isposlovala slobodan dolazak u Dubrovnik 1426, tako je i druga generacija dobila dozvolu. U pitanju je bila desetodnevna dozvola a Kapičići su toliko prepoznatljivi na trebinjskom području da to i Dubrovčani znaju pa ih posebno i ne nabrajaju.²⁷

Treća generacija

Zahvaljujući nominaciji Kapičić u izvorima i ranijim pokazateljima prepoznajemo treću generaciju u nizu Kapičića. Početkom XVI stoljeća Kapičići učestvuju u kreditnoj trgovini i bave se prijevozom robe. Prvo susrećemo braću Radiča i Vukašina Radonjića, sinove Radonje Dobrilovića Kapičića. Početkom novembra 1506. kramari iz Trebinja, braća Radič i Vukašin Radonjić zvan Kapičić (*Radiz Radognich dictus Capicich et Vuchassinus, eius fratre, ambo cramarii de Tribigne*), obavezali su se Lovri Radoja Pribisalića prevesti iz Dubrovnika u Kruševac do Franje Pavla Bakrovića 12 bala tkanina i pokrivača po cijeni od 126 aspri po tovaru.²⁸ Juna 1512. sklopljen je ugovor o prijevozu osam tovara tkanina od Dubrovnika do Novog Pazara, Niša i Sofije, između kramara Radiča Radonje Kapičića iz Trebinja (*Radiz de Radogna Copicich* [tako]) de Tribunio cramar i bankara Benedikta Primovića.²⁹ Novembra 1516. Radič Kapičić sa Radičem Vukčićem iz Kuta ugovara prijevoz tkanina Petra Marina Gradića i Pavla Živkovića, onoliko koliko budu pripremili za prijevoz od Dubrovnika do Sofije (*ad Sophiam ciuitatis Turchorum*), a po cijeni od 160 aspri po tovaru.³⁰ Krajem novembra 1518. Radič (*Radiz Capicich, cramar de Tribigne*) ugovara prijevoz 25 tovara tkanina trgovca Simka Vukićevića do Novog Pazara po cijeni od 137 aspri po tovaru.³¹ Posljednja prikupljena informacija o Radiču Kapičiću je iz februara 1519. Radič (*Radiccium Capicich de Tribigno*) tada ugovara prijevoz 9,5 tovara tkanina dubrovačkim vlastelinima Juniju Gradiću i Andriji

²⁷“Captum fuit de affidando Capicichi de Tribigne hinc pro dies decem proxime futuris” (10.2.1464), DAD, Consilium Minus XVI, 121. Za podatak zahvaljujem kolegi dr. Enesu Dediću.

²⁸ (2.11. 1506), DAD, Diversa Notariae, LXXXV, 198. Tekst ugovora u, Kurtović-Peco 2021a, 1079-1080.

²⁹ (12.6. 1512), DAD, Diversa Notariae, XC, 54. Tekst ugovora u, Kurtović-Peco 2021a, 1112-1113.

³⁰ (16.11. 1516), DAD, Diversa Cancellariae, CVI, 245v. Tekst ugovora u, Kurtović 2019, 1502-1503.

³¹ (28.11. 1518), DAD, Diversa Notariae, XCIV, 129. Tekst ugovora u, Kurtović-Peco 2021a, 1146-1147.

Rastiću do Sofije po cijeni od 235 aspri po tovaru, te Marinu Nalješkoviću, također do Sofije, 13 bala tkanina po istoj cijeni.³²

Pored učešća u prijevozu robe Vukašin (Dobrilović) Kapičić spominje se i u knjigama zaduženja. Decembra 1514. veći broj osoba sa trebinjskog područja zajedno sa Vukašinom Kapičićem (*Radiz Radossich de Bobouiste, Dragich Racich de Mernich, Vuchossauus Radoeuich de Licoua et ego Vuchassino Capicich de Tribinio*) se zadužuje kod Petra Marinovića zvanog Gradić na iznos od 15 dukata.³³ U prvoj polovini novembra 1517. Vukašin Kapičić sačinio je dva ugovora o zaduženju. Prvo se zadužio kod Antonija Mitoševića na 290 aspri, a onda kod Petra Marina Gradića na 350 aspri.³⁴

Oktoobra 1525. godine Vukdrag Vukašina Kapičić iz Trebinja (*Vuchdrag Vuccassini Capizich de Trebigno*) ugovara prijevoz devet tovara tkanina Franciska Mateja iz Stona od Dubrovnika do Sofije po cijeni od 150 aspri po tovaru.³⁵ Vukdrag Vukašinović Kapičić je sin Vukašina Dobrilovića Kapičića.

Jednog pripadnika treće generacije Kapičića na trebinjskom području ne možemo kontekstualizirati. To je Dragiša Vlatković Kapičić. Početkom oktobra 1520. Dragiša Vlatković zvani Kapičić iz Trebinja (*Draghissa Vlatchouich dictus Capicich de Trebigne*) zadužuje se kod Franciska Radosava Đuraševića na 10 dukata, a kod istog kreditora i vlastelina Andrije Rastića na 226 aspri.³⁶ U drugoj polovini oktobra iste godine Dragiša (*Draghissa Vlatchouich dictus Capicich de Terbigne*) ugovara sa Ivanom Bunićem prijevoz osam tovara voska do Sofije po cijeni od 157 aspri po tovaru, a uz jemstvo Dubrovčanina Cvjetka Banjanina.³⁷ Aprila 1522. Dragiša Kapičić (*Draghissa Capizich*) sa Vukcem Vladojevićem ugovara prijevoz 18 tovara robe Ivana Vladisalića zvanog Bunić od Dubrovnika do Sofije, do Ivanovog sina Vlaha, po cijeni od 200 aspri po tovaru.³⁸ Septembra 1422. Dragiša Kapičić iz Trebinja zadužuje se kod Stjepana Miloševića na sedam dukata.³⁹ Po svemu Dragiša Vlatković Kapičić

³² (1.2. 1519), DAD, Diversa Cancellariae, CVIII, 138v. Tekst ugovora u, Kurtović 2019, 1509-1510.

³³ (15.12. 1514), DAD, Debita Notariae, LXXI, 6v. Tekst ugovora u, Kurtović 2017, 783.

³⁴ (2.11. 1517), DAD, Debita Notariae, LXXII, 165v; (12.11. 1517), Isto, 180v. Tekstovi ugovora u, Kurtović 2017, 809-810.

³⁵ (11.10. 1525), DAD, Diversa Cancellariae, CXIV, 80v. Tekst ugovora u, Kurtović 2019, 1529.

³⁶ (2.10. 1520), DAD, Debita Notariae, LXXIV, 88. Tekst ugovora u, Kurtović 2017, 842.

³⁷ (20.10. 1520), DAD, Diversa Notariae, XCV, 142. Tekst ugovora u, Kurtović-Peco 2021a, 1155.

³⁸ (10.4. 1522), DAD, Diversa Cancellariae, CXI, 9. Tekst ugovora u, Kurtović 2019, 1517.

³⁹ "Ego Dragiscia Capicich de Tribigno confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Steiepano Milosceuich ducatos auri septem cum ratione soluendi ducatos duos hinc

je sin izvjesnog Vlatka, ali njihovu srodnost sa ostalim poznatim Kapičićima nismo utvrdili. Više je Dobrilovića, Radonjića, Ljubišića, Obradovića, Radatovića, Ratkovića i Vlatkovića sa područja Trebinja koje ne možemo na siguran način ni pretpostavkom povezati za ove loze među Kapičićima. Pravimo izuzetak i pokušavamo Dragiši Vlatkoviću Kapičiću pronaći oca. To bi mogao biti Vlatko Ljubišić koji se spominje u jednoj tužbi 1469.⁴⁰ U ovoj pretpostavci to bi bio sin Ljubiše Kapičića i otac Dragiše Vlatkovića Kapičića.

Umjesto zaključka

Uprkos kompleksnoj pojavnosti u očuvanoj izvornoj građi prikupljene informacije omogućavaju da se nosioci prezimena Kapičić na trebinjskom području prate čitavo stoljeće u periodu od 1417. pa sve do 1525. godine, gdje su zaustavljena ova istraživanja. Izvorna pojavnost Kapičića predstavljena je kroz dvije generacije skoro u potpunosti primjerima krivične djelatnosti nad dubrovačkim trgovcima i stanovnicima dubrovačkog područja, koju opet pojavnošću prikupljenih izvora, treća generacija obogaćuje učešćem u kreditnoj trgovini kao dužnici kod Dubrovčana i djelatnošću prijevoza robe od Dubrovnika do Novog Pazara, Kruševca, Niša i Sofije. Kapičiće prepoznajemo kao ljude trebinjskog vlastelina Ostoje Poznanovića. Djeluju uz određene ljude ali izvori ih ne prikazuju kao činioce koji imaju svoje ljude pa ih je lakše svrstati među zavisne posjednike baštine nego ih svrstavati u vlasteličiće. Situirani su na sjeveroistočnom dijelu trebinjskog područja u Gorici i Jasenu na Bosanskom (Drinskom) i Nikšićkom putu što je strateški pogodovalo njihovom pljačkaškom djelovanju. Njihova rodoslovna slika ima praznina ali je ovdje stvorena solidna polazna osnova za buduća istraživanja. Prvu generaciju predstavljaju Dobro (1417-1426), Dobrilo (1417-1434), Ljubiša (1421-1444), Obrad (1434) i vjerovatno Radat Kapičić (-1421). U drugoj generaciji pratimo sinove Dobrila, Ljubiše i Radata Kapičića. Nasljednici Dobrila Kapičića su najpoznatiji. To su Radosav (1444-1467), Radonja (1455-1469), Vukašin (1455) i Radoje Dobrilović Kapičić (1454-1467). Mogući nasljednik Ljubiše Kapičića je Vlatko Ljubišić (1469),

ad unum mensem proxime futurum et ducatos auri quinque ad festum Natiuitatis domini nostri proxime venturum et eo prius quo idem Stiepan michi consignabit aliquas salmas forandas in partibus Turcorum quo casu teneat defalcare dechieris” (16.9. 1522), DAD, Debita Notariae, LXXV, 136v. Prekriženo. Ispod: “Extra et data creditori die XXVIII julii 1523”, Isto.

⁴⁰ “Die III iunii 1469 ... Vlatchus Gliubissich et Radossavus Racich de Tribigne“, Недељковић 1978, 128.

a Radata Kapičića, koji djeluje najstarije među braćom, je Ratko Radatović Kapičić (1421-1426). Treću generaciju Kapičića čine nasljednici Radonje Dobrilovića Kapičića (Radić Radonjić Kapičić 1506-1519. i Vukašin Radonjić Kapičić 1506-1517), Vukašina Dobrilovića Kapičića (Vukdrag Vukašinić Kapičić 1525), Vlatka Ljubišića (Dragiša Vlatković Kapičić 1520, 1522) i Ratka Radatovića Kapičića (Radoje Ratković 1426. i Radosav Ratković 1462). Najslabije postavljene karike u aktualnom rodoslovlju su nasljednici Ljubiše i Radata Kapičića. Nasljednici Dobre i Obrada Kapičića nisu kontekstualizirani, dok je linija Dobrila Kapičića kroz tri generacije ponajbolje poznata.

IZVORI I LITERATURA

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD),

Fond: Arhiv Dubrovačke Republike i francuske uprave (1022-1814)

Serije:

Consilium Minus, svezak XVI

Consilium Rogatorum, svezak III

Diversa Cancellariae, svezak XXXV, CVI, CVIII, CXI, CIV

Diversa Notariae, svezak XLV, LXXX, LXXXV, XC, XCIV

Debita Notariae, svezak LXXI, LXXII, LXXIV, LXXV

Lamenta de foris, svezak IV-X, XXV, XXVI, XXVIII, XXVI, XXXVIII, XLI

Liber maleficiorum, svezak IV

1. Динић М. 1967. *Хумско-требињска властела*, САНУ, Београд.
2. Куртовић, Е. 2009. *Радосалићи – примјер једнократних презимена' средњега вијека*, Историјски институт, Студије 2, Београд 2009.
3. Kurtović, E. 2009a. Vlasi Nenковиći, *Godišnjak CBI* 36, Sarajevo.
4. Kurtović, E. 2016. *Jametići*, “Споменица др Тибора Живковића“, Историјски институт, Зборник радова 32, Београд, 315-334.
5. Kurtović, E. 2017. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/2* (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521), ANU BiH, Građa XXXI, CBI, Knjiga 2, Sarajevo.

6. Kurtović, E. 2019. *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne* (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526), 3, Institut za historiju – JU Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo.
7. Kurtović, E. 2021. *Trebinjska vlastela Poznanovići, Prilozi 50*, Sarajevo.
8. Kurtović, E. / Peco, A. 2021. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529), 2, (Koautor Almir Peco), Univerzitet Sarajevo – Institut za historiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo.
9. Kurtović, E. / Peco, A. 2021a. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529), 3, (Koautor Almir Peco), Univerzitet Sarajevo – Institut za historiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo.
10. Kurtović, E. 2022. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I-L, 1370-1483), 1, Univerzitet Sarajevo – Institut za historiju, Sarajevo.
11. Kurtović, E. 2022a. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I-L, 1370-1483), 2, Univerzitet Sarajevo – Institut za historiju, Sarajevo.
12. Kurtović, E. 2022b. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* (Ispisi iz knjiga tužbi Državnog arhiva u Dubrovniku: Lamenta de foris I-L, 1370-1483), 3, Univerzitet Sarajevo – Institut za historiju, Sarajevo.
13. Недељковић, Б. 1978. *Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти*, Miscellanea XVII/6, Београд.
14. Šimundić, M. 1982. *Непозната и мање позната хрватска особна имена IX., X. и XI. stoljeća*, Filologija 11, Zagreb.
15. Тошић, Ђ. 1998. *Требињска област у средњем вијеку*, Историјски институт, Београд.
16. Турањанин, Б. С. 2013. *Новооткривена некропола мраморова у селу Мишљен код Лубиња, Саопштења 45*, Београд.

Esad Kurtović

I Kapičić di Trebinje, gente di Ostoja Poznanović

Riassunto

Malgrado la complessa presenza nell'autoctono materiale conservato, le informazioni raccolte permettono che i portatori del cognome Kapičić si seguano nell'area di Trebinje durante tutto il secolo nel periodo dal 1417 e fino al 1525, quando si fermano queste ricerche. La presenza originaria dei Kapičić è rappresentata attraverso due generazioni quasi completamente con esempi di attività criminale sopra i mercanti di Ragusa e cittadini dell'area di Ragusa, che la terza generazione, ancora una volta con la presenza delle fonti raccolte, arricchisce con la partecipazione al commercio di credito come debitori da Ragusa a Novi Pazar, Kruševac, Niš e Sofia. Riconosciamo i Kapičić come gente del nobile di Trebinje Ostoja Poznanović. Agiscono accanto a certa gente, a le fonti non li mostrano come fattori che hanno la propria gente e perciò è più facile collocarli tra i possessori dipendenti dal patrimonio che collocarli nei piccoli signori. Sono situati al nord-ovest dell'area di Trebinje a Gorica e a Jasen alla via della Bosnia (Drina) e Nikšić il che era benefico per la loro attività di furto. La loro immagine genealogica mostra lacune, ma qui viene rappresentata una buona base di partenza per le future indagini. La prima generazione è rappresentata da Dobro (1417-1426), Dobrilo (1417-1434), Ljubiša (1421-1444), Obrad (1434) e probabilmente Radat Kapičić (-1421). Nella seconda generazione seguiamo i figli di Dobrilo, Ljubiša e Radat Kapičić. Gli eredi di Dobrilo Kapičić sono i più noti. Si tratta di Radosav (1444-1467), Radonja (1455-1469), Vukašin (1455) e Radoje Dobrilović Kapičić (1454-1467). Un potenziale erede di Ljubiša Kapičić è Vlatko Ljubišić (1469), e di Radat Kapičić, che pare il maggiore dei fratelli, è Ratko Radatović Kapičić (1421-1426). La terza generazione dei Kapičić è composta dagli eredi di Radonja Dobrilović Kapičić (Radič Radonjić Kapičić 1506-1519 e Vukašin Radonjić Kapičić 1506-1517), di Vukašin Dobrilović Kapičić (Vukdrag Vukašinović Kapičić 1525), di Vlatko Ljubišić (Dragiša Vlatković Kapičić 1520, 1522) e di Ratko Radatović Kapičić (Radoje Ratković 1426 e Radosav Ratković 1462). La parte più debole nella genealogia attuale sono gli eredi di Ljubiša e Radat Kapičić. Gli eredi di Dobro e Obrad Kapičić non sono contestualizzati, mentre la linea di Dobrilo Kapičić è conosciuta di più visto che è seguita attraverso tre generazioni.

BAHAR ARSLAN*

An Evaluation of the Second Constitutional Revolution Among Excessive Goals and Ideologies

Apstrakt: Na osnovu historiografske, politološke i publicističke literature, ovo istraživanje prezentira transformaciju ideja među nosiocima promjena u kasnom periodu Osmanskog Carstva. U radu se dalje ocjenjuje druga ustavna revolucija na osi hegemonističkog jezika koji je uglavnom kreiran ideološkim teorijama i konceptima kao što su pozitivizam, narodizam, solidarnost, korporatizam, nacionalna ekonomija, ali i koncept i uloga žene i štampe u kasnom osmanskome društvu. Autor tvrdi da je rad pokušaj da se dekonstruiše, doduše u ograničenoj mjeri, naslijeđe koje se u Turskoj prenosi od Ustavne monarhije do danas.

Ključne riječi: Abdulhamid II, Druga ustavna era, Komitet unije i progresa, pozitivizam, nacionalizam, solidarnost, korporatizam, nacionalna ekonomija, nacionalna porodica-žene, štampa.

Abstract: Based on historiographical, political science and journalistic literature, this research shows the transformation of ideas among the bearers of change in the late period of the Ottoman Empire. Paper further evaluates the second constitutional revolution on the axis of hegemonic language mostly created by ideological theories and concepts such as positivism, narodnism, solidarism, corporatism, national economy but also concept and role of women and press in late Ottoman society. Author claims that paper is an attempt to deconstruct, albeit to a limited extent, the legacy that has been passed on from the Constitutional Monarchy to the present day in Turkey.

Keywords: Abdülhamid II, Second Constitutional Era, Committee of Union and Progress, Positivism, Narodnism, Solidarism, Corporatism, National Economy, National Family-Women, Press.

* Dr. Bahar Arslan, Department of History at Dokuz Eylül University, Republic of Türkiye conducted a research and submitted a paper while visiting the Department of History at the University of Sarajevo – Faculty of Philosophy in Bosnia and Herzegovina in 2021/2022 academic year.

The Turkish intelligentsia, to which Ahmet Mithat Efendi alludes as “*mustağrib* (Westernized)” because of “importing the West to the Orient” and Cemil Meriç as “...those who have cut the umbilical cord with their social remnants”¹, reading of the socio-economic and structural transformations inherited from the Ottoman Empire to the Republic through the dominant attitudes and codes of the Annales School², Marxist-Weberian epistemology³ or Orientalist-colonial discourse⁴ has brought about the formation of a hegemonic language in historiography, which is sometimes the opposite of each other, and sometimes the repetition of each other. In this context, the biggest mistake of this hegemonic language, which serves for the internalization of many new ideas, analyzes, discussions, theses, theories, concepts or facts, is that it interprets the phenomena of western values and norms that are superficial, distorted, that is, impenetrable and cannot be neutralized even if penetrated. This hegemonic language produced in the spiral of modernity and orientalism led to the emergence of the theses of “underdevelopment”, “backwardness”, “semi-colonialization”⁵, “Asian type of production”⁶, and “The Ottoman society was feudal-semi-feudal”⁷. In addition to all these, the same hegemonic language created a wide corpus enriched by theories such as “national democratic revolution”, “uninterrupted revolution”, “dependency theory”, “world system”, “modernization paradigm”. Concept phrases such as “authoritarianism”, “jacobenism”, “bonapartism” and “patrimonyalism”, on which modern or conservative interpretations of Turkey’s two-hundred-year-old modernization adventure are united like a credo, formed the axioms of this language, in a common expression. Likewise, arguments such as petit bourgeois radicalism, patrimonial bureaucratic state system, bureaucratic elites, top-down revolution model, translatorship, eclecticism, transferism, lack of civil society, military-bureaucratic tutelage, elitist, paternalist, nationalist,

¹ Meriç 1986, 236.

² For the Annales School and its impact on modern historiography, see Burke, 2002; Dosse 2008; Boratav 2007.

³ Sönmez 2010, 39-62.

⁴ For a comprehensive critique of the phenomenon of orientalism, see Said, 1998.

⁵ For studies examining these theories, see Cem 1995; Yerasimos 1976; Novichev 1979; Avcioglu 1973.

⁶ For Asian-Type Production Discussions (ATUT), which was heavily discussed in the Turkish intellectual world in the 1960s, see Divitçioğlu 2003; Aydın /Ünüvar 2007, 1082-1089.

⁷ Özyüksel 2015; Barkan 1973, 1-32; Köprülü 1941, 319-334; Cin /Akyılmaz, 1995; Barkan 1956, 54-60; Sencer 1999.

autarchist, elitism, essentialist, sui generis, particularist, were shaped by relations of analogy, continuity, or break. What all this literature tells us is the fact that an intelligentsia, which defines itself according to external interactions, has always outside world.⁸ In other words, this perspective and discourse, which liberal-conservative history readings displayed as if they were united, evaluated the recent Turkish history and the Second Constitutional Era, which is one of its important crossroads, through a kind of “lodge of absences”.⁹

The Nature of the Tanzimat (Reform) Period as the Preparer of the Second Constitutional Era

Modernization, which emerged as a result of the Ottoman Empire’s internal inquiries as well as its dialogue with the West, evolved into both a compulsory and a systematic process with the reformation of the army during the reign of Selim III, and this situation was maintained by turning into attempts to strengthen the central power under the tutelage of the bureaucracy beginning with the reign of Mahmut II.¹⁰ If this process, in which Westernization spread to all the cores of the Ottoman social structure with some instruments, is defined through key concepts such as “innovation”, “reform”, “and breaking”, it can be easily stated that the Tanzimat was one of the first important turning points in this sense. Halil İnalçık, who sees the Tanzimat period as a new phase of the relations between the Muslim mass and the non-Muslim citizens, characterizes this period during which the Western civilization was entered, as one of the main events that explain the 19th-century Ottoman history.¹¹

As pointed out by Yavuz Abadan, the Tanzimat period, in which the notion that everyone is equal from the vizier to the shepherd is drawn with Mahmud II’s “I would like to meet the Muslims of my subjects in the mosque, the Christians in the church, and the Jews in the synagogue” or similarly Rıza Pasha’s, “You are all the subjects of an emperor, you are the children of the same father.” words, “saying infidel to non-Muslims” is prohibited, and the distinction between “millet-i hakime

⁸ For the mentality and discussion environment prevailing in Turkish social science circles in this period, see Kayalı 2014.

⁹ For a comparative analysis of recent Turkish history within the framework of the aforementioned motives, see Arslan 2016, 53-102.

¹⁰ Vatandaş 24-25.

¹¹ İnalçık 2017, 31.

(the governing / Muslim nation)” and “millet-i mahkume (the governed / non-Muslim nation)” is tried to be erased, meant a beginning that was really important in the context of westernization.¹² Because, as Şerif Mardin pointed out, the Tanzimat wanted to implement a “citizenship project” in the Ottoman Empire by keeping the mille-i muhtelif (non-Muslim nation) equal¹³. As a matter of fact, initiatives with limited results with high expectations, such as the establishment of provincial assemblies, in which non-Muslims had the right to speak for the first time in local administrations, The 1869 Education Regulations, which made Turkish compulsory as the official language, and the regulation of the Tabiyet-i Osmaniye Law¹⁴ in 1868, were products of the idea of keeping different societies together.¹⁵ In this context, with the Tanzimat, the basic elements of the modern state were gradually starting to take their place in the state praxis as a lifestyle and a set of values, while the period in which the transition from “subject to citizen” was experienced more rapidly and differentiated in nature would coincide with 1908 and later.¹⁶

Undoubtedly, the Tanzimat, which shook the military-theocratic foundation of the state, was a process in which the “field of individual freedoms” developed, “social institutions” were established, the powers of the ruler were limited in line with the understanding of “divided power”, and in this context, conservative and revolutionary thoughts went hand in hand.¹⁷ Tanzimat was a project owned by the new type of intellectuals of Ottoman Empire, which included those who oscillated between certain ideologies such as the secular-nationalist Şinasi, the modernist-Islamist Namık Kemal, the Turkist-Ottoman Ali Suavi, and the encyclopedist, pragmatist, foreign language-speaking and observants of the outside world, such as Mithat Pasha, who is described as the “representative of the religion of civilization”... However, although the content of this project was important, it was not sufficient. For, as Ebubekir Ratip Efendi, one of the intellectuals and diplomats of the period, pointed out, “... *Just as spring did not come with a swallow, the qibla of civilization of the Ottoman Empire could not be turned from east to west with a few statesmen seeing and understanding the West.*”¹⁸ However, the limiting and transformative role played by

¹² Abadan 2017, 61.

¹³ Mardin 2017, 147.

¹⁴ Özgüroğlu, 185-188

¹⁵ Erdoğan 2008, 19-45

¹⁶ Gündüz 2008, 149-173.

¹⁷ Abadan, *ibid.*, Tanzimat, 57-89.

¹⁸ Karal 2017, 120.

these intellectuals against material power was not something to be ignored.

However, since the aforementioned period, the separation of religion and state affairs and the removal of religion from being the reference of administrative affairs progressed in a coordinated manner, and the first important reflections of this were experienced in the public sphere. While public services were carried out on a more secular level, only the field of private law was left within the circle of religious law. In addition, although the central authority was strengthened with the Tanzimat, it ceased to be a sultan-oriented central authority and was transformed into a mechanism shared between the grand vizier, ministers, governors, treasurers, army commanders and other state powers. In this process, in which the state power was transferred to the public bureaucracy and the institutions they were affiliated with, the creation of local participation mechanisms in the provincial organization meant the internalization of democratic concepts and procedures based on negotiation and debate, albeit at the local level, before transitioning to the constitutional parliamentary regime. In fact, the Provincial Regulations issued in 1864 were accepted as one of the most important stages of the transition to the governing model based on the election principle. In the same way, Şura-yı Devlet (the Council of State), which was established with the abolishment of the Meclis-i Vala-yi Ahkam-ı Adliye (Supreme Council of Judicial Ordinances) in 1868, transformed into a kind of a small parliament within a year and served as a bridge between the Tanzimat and the Constitutional Monarchy. In this context, it can be said that before the Young Ottomans¹⁹ came on the scene, the words “meşveret (consultancy)”, “şura (council)”, “meclis (assembly/council)” had become the usual parts of Ottoman political literature.

¹⁹The Young Ottomans Society was founded in 1865 by six young people who came together for a picnic in the Belgrad forest. The aim of the society was to organize against the danger of the disintegration of the Ottoman Empire. Most of the members of the society consisted of those working in the Bab-ı Ali Translation Chamber, which was an extension of the Tanzimat reforms. These characteristics gave them the opportunity to analyze the reasons for the decline of the Ottoman Empire against the West. As a matter of fact, “the leader of the Picnicists’ group was Mehmed Bey, who received his education at the Ottoman School in Paris and returned with a great deal of knowledge of constitutionalism and representation of the people. Mehmed Bey was able to ignite this reformist fire in the hearts of his two younger friends, Nuri Bey and Reşat Bey. All three were appointed for a while in the Translation Chamber of the Meclis-i Vala, an institution that was a direct continuation of the Meclis-i Vala-yi Ahkam-ı Adliye, the first modern administrative consultation mechanism established by Reşit Pasha in 1837.” The other three people were Namık Kemal, who was entrusted with Tasvir-i Efkâr Newspaper by Şinasi, Ayatollah Bey, and Refik Bey, owner of Mirat Newspaper. See. Mardin 2006,19-20.

In addition to all these, materialist schools were opened that conveyed the ideological foundations of Westernization, and these schools functioned as channels where the civil-military Ottoman bureaucracy was raised and where the aforementioned new type of Ottoman intellectual's vision of life was shaped. The media organs published by the said new type of Ottoman intellectuals became the catalysts of the desired change by being published with content that appealed to the cultural sociology of the period. The common denominator that these intellectuals with different ideological visions agreed on in the newspapers they published with the longing for change, almost as if by the refrain, was based on a sacred ideal that could be summarized as saving an empire that was in the throes of collapse. The ideological approaches based on this ideal, on the other hand, found a rich content ranging from Ottomanism to Islamism, from Turkism to liberalism and from there to socialism. However, these ideologies, whose origins go back to the New Ottomans, will take their most effective and extensive form in the Second Constitutional Period. In this sense, it can be said that although Ottoman Turkish modernization owes its prevalence on the social plane to the Tanzimat period, the period in which the mentality change differentiated and accelerated in nature was after 1908.

Current Political and Social Conditions Embodying in the Personality of Abdulhamid II

The 19th century was a process in which imperialist and colonialist Europe enslaved part of the world and threatened others. In this process, the efforts of the states, which had just leapt from commercial capitalism to industrial capitalism, to expand their spheres of influence not only disrupted the current balances of Continental Europe, but also brought about the formation of new rivalries and competition areas. The tension between the states in this competitive environment led to the search for a new balance. In the aforementioned period, the blocs that emerged around the liberal bloc led by Paris and London and the authoritarian bloc led by Berlin were the result of the dominant reflexes of Continental Europe with a high-tension tone.

In the period when Europe entered into a bloc process within the framework of the aforementioned motives, the Ottoman Empire, which was close to Europe via the Balkans, to Asia via the Anatolian-Arabian Peninsula, and to Africa with the lands of Egypt, Libya, and Tunisia, existed in a 3.5 km wide geographical area that had a geopolitical importance. In this geography, whose limbs spread over such a

wide area, the Ottoman society, with its population of thirty million, more than eighty percent of which were villagers, and its multilingual, multi-religious, and multi-ethnic cosmopolitan texture, was under the theocratic and personal power of Abdulhamid II.²⁰ Although it covers a long-term process of thirty years, the period of Abdülhamid II, in which twenty-eight grand viziers came and went, did not exhibit a phenomenon that could be matched with the concept of “stability” and in this process in which the legitimacy of the government began to be questioned, the socio-political fluctuations of the country, the aggressive manner and attitudes of the great powers, the meeting of the British King and the Russian Tsar in Reval in June 1908, and the constitutional regime trials based in Russia and Iran, which took place in front of the intellectuals of the period, were the origins of the revolution that would break out on 3 July 1908.²¹

In this context, the negative social, political, and economic conditions that Abdülhamid II dragged the country into became a source of nourishment for opposition organizations. Because, as Tunaya also stated in this period, “*the word progress was forgotten to some extent and the word regression was substituted for it*”. In this period, when signs of dissolution were clearly observed both inside and outside, the Western States’ seeing the Turks as tenants rather than the owners of their land, and the question of who would take their place on the day these tenants left, led to the emergence of the Eastern Question, which would be identified with the Ottoman Empire. In these circumstances, if the idea of revolution could be cultivated, whose seeds were sowed by a group of intellectuals called “The Unionists” under the umbrella of a semi-secret organization formed by coming together with the “mission of rescuing the state”, as Tunaya pointed out, the issue of the Orient would cease to be an external issue and would be resolved with an internal move, a social revolution.²²

Despite all the hesitations and dilemmas in the aforementioned scheme, it is not possible to evaluate the rule of Abdulhamid II as a period of complete loss. Because every process is crippled by the positive and negative contrasts it contains, or to express it in a customary way, requisites, and necessities. Considering this argument, it would be appropriate to analyze the period of Abdulhamid II as a fermentation period that provides the necessary ground for the emergence of parliamentary democracy in modern conditions.

²⁰ Kodaman, 234.

²¹ Ahmad 2009, 7-8.

²² Tunaya 2003, 90-93.

Announcement of the Second Constitutional Monarchy and Its Reflections

At the beginning of July, the Unionists had joined the gangs. The first of these was on July 3, when Resneli Niyazi Bey went to the mountain with about 200 soldiers and civilians. The exciting atmosphere created by the Reval talks prompted the Unionists to take action as soon as possible. Niyazi Bey had watched Enver Bey's movement to the mountain in Tikveş region, and Selahaddin and Hasan Tosun Beys movement in Albania on July 6. After that, many people appointed by the palace to suppress the movement were eliminated by the Unionists. As a matter of fact, Hakki Bey, who was in the delegation that came to Thessaloniki to inspect, Şemsi Pasha who was assigned in Bitola to suppress Niyazi Bey's movement, Debre Governor Hüsni Bey, again in Bitola a major and a captain, some officers and colonels in Serez were killed by the Unionists and Müşir Tatar Osman Pasha, who was appointed as the Bitola Supreme Commander instead of Şemsi Pasha, was taken to the mountain by Niyazi and Eyüp Sabri Beys. Now the arrow had sprung from the bow and entered an alley of necessity from which there was no return. In addition to the activities of the rebel groups that joined the raids, telegrams demanding the re-enactment of the Kanun-u Esasi (Ottoman Basic Law) had increased the pressure on the palace in a noticeable way. In fact, 30,000 people gathered in Firzovik on July 20, with the suspicion that Austria would invade Kosovo, and sent a telegram with 180 signatures to Yıldız, with the guidance of Gendarmerie Regiment Commander Miralay Galip (Pasinler) Bey, which changed the course of the developments. Because Kosovo, who did not receive a response to their telegrams, stated in another telegram they sent on July 22 that it was not possible to calm their excitement and threatened that they would take armed action if their demands were not fulfilled. This telegram was followed by telegrams from cities such as Serres, İstip (Štip), Pristina, and Thessaloniki. Finally, on July 23, it was announced that the Constitutional Monarchy was declared in Bitola, on the same day and at the same time, in Serres, Drama, Resen, Debre, Macedonia, and other towns in Albania, and it was shown that there was no return from the street of necessity, the signs of which were given long ago.

Thus, the uprising army units and the Unionists declared the Constitutional Monarchy in various cities and towns of Rumelia on July 23, 1908, and Abdulhamid II had to approve this de facto situation. While the Young Turks in Paris were laying a large wreath as if they were paying debts to the famous monument in the Republique Square in Paris, on the same day, Vehip Bey, one of the Erkan-ı Harp

(Military staff) majors, who climbed on the gun cart number 60 in the courtyard of the Military Academy in Bitola, announced that freedom had been declared. Although the gangs did not lay down their weapons, they had descended from the mountain. With the proclamation of freedom, Ottoman cities witnessed enthusiastic demonstrations accompanied by the French national anthem *La Marseillaise*, and streets, schools, squares and even newborn children began to be named freedom. Upon all these developments, Abdülhamid II, who was advised that the parliament should be opened in order to prevent bloodshed among the people and to prevent possible interventions by foreign states, declared that he had re-enacted the *Kanun-ı Esasi* (Ottoman Basic Law) on 24 July. Now, the power had passed to the masses of people who had been silent for thirty years, and the Unionists were sanctified as the founders of the process.

What Was the Second Constitutional Monarchy?

While liberal constitutionalism movements in the West expressed a struggle for class and rights which started in a very old period that was waged by different parts of the society such as the bourgeoisie and the working class and the industrialization process, the Ottoman-Turkish constitutionalism took place in an environment that was both quite new compared to Europe, and where industrialization was not yet fully developed. In this sense, a group of Ottoman intellectuals who tried to limit the state power of the Second Constitutional Monarchy found a positive effect as a result of their modernization aspirations.²³

Evaluating the constitutions as “the crossroads of the historical development process”, Tarık Zafer Tunaya, while describing the Second Constitutional Period, which he referred to as “I am a republican, I always get the strength to fight the traditions that hinder the freedom of science from this source,” as “a process in which all questions about the past, present and future of an empire are actually asked and answered”²⁴, on the one hand, he also pointed out the importance of its nature as a movement prioritizing the Republic.²⁵ In this sense, while Tunaya saw the Second Constitutional Era, in which almost everything was experienced, as a prelude to the republic, even its “*laboratory*”, Ahmet Turan Alkan considered this process as

²³ Hakyemez, 133-135.

²⁴ Tunaya, *ibid.*, XVII-3.

²⁵ Tunaya, *ibid.*, XVIII.

a “*concentrated republic*” since everything happened in five or six years. The same Second Constitutional Monarchy, which Tevfik Çavdar saw as “an armed uprising initiated by the military-civil intellectuals in Rumelia under the leadership of the Committee of Union and Progress”²⁶, according to Ernest E Ramsaur, “*It was the explosion point of the of activities that have been going on for nearly a century by some liberals or wannabe liberals.*”²⁷ According to Ziya Şakir, one of the witnesses of the period, “*it was both the most vivid and the most disastrous period in our recent history.*”²⁸ Mete Tunçay, who evaluated the Constitutional Monarchy as a “great cultural, social, ethnic and political bloom”, describes 1908 as the “longest year” in a period when the empire was approaching its end.²⁹ Again, Mustafa Gündüz confirms this situation with his idea and words “*Compared to all other periods, the Second Constitutional period constitutes the longest year of the Ottoman Empire with its experiences, innovations, and differences it brought.*”³⁰

Undoubtedly, the Constitutional Monarchy is not just a form of government or a political regime, it expresses “a lifestyle and a set of values”. For the Unionists, who set out with the aim of living a parliamentary experience based on principles such as “consultancy”, “principle of clarity”, “publicness of legislative-supervision activities” and “sovereignty”, concepts such as “freedom”, “equality”, “fraternity”, “ittihad-ı anasır (unity of social elements/society i.e. the unification of people under the identity of “Ottoman” regardless of their ethnicity)”, “unity” and “progress” have been the driving values of the constitutional monarchy. In this sense, a rapid politicization process was experienced with the societies and political parties that emerged from the first months of the Second Constitutional Monarchy. In the representative, competitive, election-based assembly, the “freedom of the seat” was given its due by experiencing a highly deliberative, argumentative, and occasionally conflicting and content-rich process. Moreover, the deputies of the period, who were willing to supervise the government, did not hesitate to resort to the confidence vote mechanism from time to time.³¹

²⁶ Çavdar 2008, 13.

²⁷ Ramsaur 2007, 19.

²⁸ Şakir 2018, 7.

²⁹ Tunçay 2008.

³⁰ Gündüz, *ibid.*, 150.

³¹ Demirci 2008, 83-104.

So, was the Second Constitutional Monarchy of 1908, which set out with these values, a revolution or not? In this context, while some consider the 1908 movement as an attempt to bring back a constitution that was accepted thirty-two years ago, some define it as a mild/moderate revolutionary movement for the realization of certain reforms, while others argue that it gained a revolutionary essence over time, although it was not at the beginning. If we try to find an answer to this question through Cenk Reyhan's proposition about revolutions, it may be useful to make some evaluations first. Cenk Reyhan bases the revolutionary results on the radical change of state power. In this context, he primarily points out that the political power had not changed with the 1908 movement and that the power was still in the hand of the existing status quo consisting of the sultan-dynasty and the Bab-ı Ali (Sublime Porte) bureaucracy. Likewise, he states that the 1908 movement was not a revolution, considering that the Unionists were not yet ready enough to seize power fully and to go to a radical bureaucratic liquidation. However, he mentions that the change and liquidation in power after the 31 March Incident³² changed this situation and that the 1909 constitutional amendment brought the 1908 movement to a revolutionary result. Because, the arbitrary power of the sultan was limited with the 1909 constitutional amendment, which took into account points such as the cabinet's responsibility to the parliament, imposing an obligation on the sultan to swear

³² The March 31 Incident or revolt started with the demonstrations of the opponents of the Constitution, after the editor-in-chief of the Volkan Newspaper, Hasan Fehmi, known for its conservative and Islamist publication policy, was killed in an unsolved murder. The fall of Kamil Pasha's government, known for its liberal political tendencies, in the aforementioned period represents a turning point in terms of escalating the tension between the Unionists and the opposition. Developments such as the fact that the British Embassy and its lobby, which thought that it cast a shadow on Britain's influence in the empire, began to demonstrate the moral support it gave to the anti-Unionists, and the establishment of the Committee of Union of Nations, which came to the fore with anti-community propaganda, on April 5, were like the harbingers of the March 31 uprising that would break out on April 12-13 after the two months following the fall of Kamil Pasha's government. The 31 March Revolt, which turned into a rebellion against the Unionists in a short time, was suppressed when the Action Army from Thessaloniki reached Istanbul. Mustafa Kemal was the Chief of Staff of the Action Army under the command of Mahmut Şevket Pasha. With the suppression of the rebellion, Abdulhamid II was deposed and replaced by Mehmed Reşad V. Again, as a result of this event, the powers of the sultan were limited and the powers of the Parliament were increased. Discussions still continue in Turkish historiography regarding the underlying causes and consequences of the March 31 Incident. For more information on this subject, see Akşin 2015; Alparaslan 2013; Alkan 2011; Albayrak 2015; Avcıoğlu 2014; Güresin 1969; İrtəm 2003; Mevlanzade 2010.

allegiance to the constitution, the loss of the sultan's authority over the formation of the council of ministers, the removal of the sultan's absolute veto power, and obtaining permission from the sultan to propose laws. But perhaps more importantly, the authority and scope of the parliament, which was the symbol of popular sovereignty, was expanded. In other words, a revolutionary break in the ancient state praxis was created by replacing the traditional understanding of the state based on the absolute authority of the sultan, with a constitutional parliamentary system.³³

The Unionists as the Main Architects of the Constitutional Monarchy Generation

When we evaluate the two-century modernization process of Turkey's recent history, it is necessary to position the 1908 Constitutional Monarchy and the Unionists, known as its actors, in non-Western geography, in the context of the developments and reaction axes arising from the dichotomy of the traditional and the modern. While Feroz Ahmad defines the Unionists as the "ideological heirs of the New Ottomans"³⁴, M. Naim Turhan evaluates them as "*The summit of the activities that have grown like an avalanche with a series of organized actions since the establishment of the association, which they initially called the Union of Ottoman Society*".³⁵ Ziya Gökalp, one of the general members of the party, describes the same Union and Progress as "an ideal move that broke off from the spirit of the Turkish nation".³⁶ However, according to Tunaya, the Unionists, also called the "Constitutional Generation", were not only the name of a generation, but also went beyond that and were among the main architects of a mentality that extended from the past to the future in the dialectic of time.³⁷ Today, when the Young Turks are mentioned, it is understood as those who prepared the 1908 Constitutional Monarchy as the revolutionaries who added mobility to the change and transformation process according to modern needs for the modernization of the Ottoman Empire.

Undoubtedly, all the leadership and the ruling elite of this period inevitably developed a defensive reflex against Western imperialism. Because the 1908 revolution

³³ Reyhan 2008, 103-129.

³⁴ Ahmad 2020, 9.

³⁵ Turhan 2013, 175-176.

³⁶ Birgen 1936.

³⁷ Tunaya, *ibid.*, 155-157.

took place on the eve of the First World War, when the world was dragged into a general war of division. For this reason, they have always lived with a phobia of “annihilation”, “division” and “fragmentation”. However, the war waged by the Unionists, who wanted to be contemporary in the western sense on the one hand, against the colonialist side of the west, on the other, formed one of their main dilemmas, like the two sides of a medallion. The inspirations that encouraged the Unionists against the imperialist Western bloc and made them vigilant were the projections of the 1905 Russian³⁸ and 1906 Iranian³⁹ revolutions, which are the extensions of a process that can be described as the age of revolutions after the French Revolution of 1789 in the Eastern geography. In this context, the Unionists were a generation influenced by the ideological references of the aforementioned revolutions as well as the universal values of the French Revolution in the intellectual preliminary phase of 1908.

Although the Committee of Union and Progress had a heterogeneous appearance as a large mass party, it did not become a party of any class. However, when we look at their cultural sociology, it can be said that the organization found its class base in the educated middle class, which includes teachers, lawyers, petty civil servants, bureaucrats and members of the army. In this sense, it can be said that almost all of the Constitutional Monarchy generation that created the 1908 movement had studied in Western schools since the 1860s, learned French, the dominant foreign language of the time, and had the opportunity to get to know the intellectual accumulation, lifestyle and especially the French intellectuals of the Continental Europe through this language. With the advantage of these visionary perspectives, the same

³⁸The revolution that broke out in Tsarist Russia in 1905 parallels the 1908 Second Constitutional Monarchy in many ways. The 1905 Russian Revolution, which first triggered the Constitutional Revolution in Iran in 1906 and later inspired the Unionists, broke out as a result of the alliance of the intelligentsia with the Russian peasantry against the Tsarist regime, and inspired the Eastern revolutions especially in the sense of limiting the power area of an autocratic model. Apart from this, the Narodnik movement's effective role during and after the revolution had a significant impact on the Unionist leader cadre's perspectives on village and village problems after the declaration of the Constitutional Monarchy. For a comparative analysis of both revolutions in this context, see Atali 2002.

³⁹One of the important events that triggered July 23, 1908 in the east was the revolution that took place in Iran in 1906 and resulted in constitutionalism. The Iranian Revolution had a significant impact on the Young Turk cadres. Contrary to the Russian Revolution of 1905, the Iranian Revolution of 1906 had erupted in a Muslim region, and this proximity had influenced the preparers of the Second Constitutional Monarchy. For more information on the 1906 Iranian Revolution, see Cezani 2014; Dilek 2007, 49-68.

Constitutionalism generation, who approached social problems within the framework of the doctor-patient relationship, pursued the mission of “saving the state” by turning to “social engineering” in today’s terms, “social doctorship” with the prevailing jargon of the time.⁴⁰ Within this mission and mental background, the Unionists, who thought that they had nothing to lose on the way of revolution, created the revolutionary generation of their own geography with the organizational models they created both at home and abroad.

In the process leading up to the 1908 revolution, the Unionists were generally organized in distant places and cities such as Thessaloniki, Macedonia, Skopje, Izmir and Cairo, where the absolute authority was relatively less felt, and they expanded these organizational models by moving them to European cities outside the Ottoman geography, such as Paris, London and Geneva. They were “children of the border tribes,” as Zürcher points out. And the children of these border tribes continued to consolidate their organizational experience gained during the preparation phase of the revolution with new clubs and associations they opened both in Anatolia and the Balkans after they achieved their goals. When we look at the organization schemes of the Unionists, it is noticed that the core structures consisting of cells of three people work under the control of the committees, while the committees operate under the supervision of the central government. When we look at the organization schemes of the Unionists, it is noticed that the core structures consisting of cells of three people work under the control of the committees, while the committees operate under the supervision of the central office. The oligarchic general assembly, which dominated everything, preventing the structuring of the society from being based on a single chief, had turned into an organized party of chiefs over time. As a matter of fact, the transformation of the 1908 revolution into a triumvirate leadership consisting of Enver, Talat, and Cemal Pasha over time, but especially after 1913, can be read within this framework. In addition to all these, organizational models such as the Italian Carbonari Society, masonic structures⁴¹

⁴⁰ Indeed, the number of Medicine students and doctors graduated from the Committee of Union and Progress is quite high. Dr. İshak Sukuti, Dr. Abdullah Cevdet, Dr. Nazim, Dr. Refik Nevzat, Dr. İbrahim Temo, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Mehmet Reşit are some of them.

⁴¹ It is stated by every researcher working on this subject that there is a relationship between the Committee of Union and Progress and the active Masonic lodges in Macedonia of the period. It should be noted that the organization model in the Masonic lodges inspired the Committee of Union and Progress, which was secretly organized. In fact, many of the leaders of the Committee of Union and Progress became members of the Veritas and Risorta lodges in Macedonia. Talat

and Bulgarian communism that emerged in the Balkans led to the formation of a revolutionary generation that carried out the highest sacrifices and the most disappointing extremisms side by side.⁴² The Unionists, whose aim was to save the state by leaving the society in the background, could not be the implementers of a certain doctrine, although they generally operated in the action plan with these organizational structures within the ancient state praxis.

When the revolution took place, the Unionists, had two options in front of them in the delicate balance of the palace, liberals, and unionists, to destroy the existing power sources and institutions or to realize the motives of the revolution with it despite it, inclined to the latter. In addition to the lack of knowledge and experience necessary to take over the administration, the lack of consensus among them on the point of carrying the revolution beyond the political stage was also effective in this tendency.⁴³ Moreover, they thought that the traditional social structure

Bey, Minister of Finance Cavit Bey are just a few of them. One of the main factors underlying the membership of some of the Unionists to the Masonic lodges is that they thought that the oneness-unifying method in Freemasonry would help them to achieve Ottoman unity, that is, the unity of the society. See Koloğlu 1991, 29; Koloğlu 1991; Again, one of the practical benefits of this cooperation between the Masonic lodges and the Unionists is that Masonic lodges were used to escape from the spies of Abdülhamid II and to gather more freely. See, Ramsaur 2004, 144; İlhami Soysal explains these relations as follows: “The Macedonian Rizorta Lodge and Veritas Lodge in Thessaloniki, although the Turks in it were in the minority, gradually came under the control of the Turks and at one point became the sources of the Committee of Union and Progress. The leaders of the Committee of Union and Progress Talat Pasha, Mithat Şükrü Bleda, Kazım Paşa, Manyasızade Refik, Kazım Nami Duru, Major Naki, who later became a Muş deputy, Gendarmerie Commander Hüseyin Muhittin, Finance Inspector Ferit Aseo, are from the Macedonian Risorta Lodge. Emanuele Karasu, Cemal Pasha, who would later become the Minister of the Navy, Faik Süleyman Pasha, İsmail Canbolat, Hodja Fehmi Efendi, the Deputy of Komotini, and Mustafa Necip, who was later shot during the Bab-ı Ali Raid, were members of the Veritas Lodge. Talat Pasha, who would later become the grand vizier, and Major Naki Bey participated in the work both in the Macedonian Risorta Lodge and in this Veritas Lodge.” Soysal 1980, 235-236; For a study revealing that the relations between these Italian-origin lodges and the leaders of the Union and Progress continued until the Tripoli War in 1911 and that these relations deteriorated with the war, see Lacovella 2005. Along with all this, the historical approach woven with conspiracy theories based on the relations between Unionism, Freemasonry and Sabbateans underestimates and devalues these two important structural transformations that Turkey’s recent history has seen. For such vulgar studies produced both in the academic and popular fields in recent years, see Küçük 2003; Yalçın 2014; Düzdağ 2002; Küçük 2005; Eygi 2001.

⁴² Tuna, *ibid.* 132-133.

⁴³ Ahmad, *ibid.*, 8-10.

was far from understanding their immanent imaginations of the revolution, and in this direction, they also considered the possibility that they could be the notional opponents of their legitimacy. When external pressures were also added to their mentality and inexperience, the change they expected from the revolution was more limited than they expected. In other words, the Unionists, who found a solution to the autocratic absolutism regime by re-establishing the Constitutional Monarchy with the liberal-democratic and libertarian thesis of the French Revolution that affected the whole world, found it more appropriate to carry out their reforms from a gradual perspective after they succeeded in their aims. However, despite all these negativities, they never hesitated to show that they were the watchdogs of the revolution, both ideologically and practically.

Although the Unionists, who carried out the revolution with the motto of “Liberte, egalite, fraternite”, set out with liberal rhetoric, especially after giving up the power of control after the Bab-ı Ali Raid⁴⁴ (1913 Ottoman coup d’état) and choosing to be fully empowered in the administration, they acted with more oppressive and authoritarian tendencies while taking firm steps towards becoming a single-party government. The Unionists, who remained in power for 4.5 years after the transition to the constitutional-parliamentary constitutional system, in which many political parties and societies were established from the 1908 revolution until 1918, did not allow any structuring that would overshadow their own power and legitimacy, the excluding cabinets of Gazi Ahmet Muhtar Pasha, which were established after the Kamil Pasha and Halaskar Zabitan movement, besides the March 31 Incident. To put it more clearly, they had almost become the perpetrators of a political climate without opposition, like a rose garden without thorns. In this sense, on the one hand, they did not hesitate to resort to methods leading to acts of terror and terror against opposition elements, and they made plans that went beyond their revolutionary discourse with regulations such as the Law on the Tatil-i Eşgal-i Cemiyet (Ottoman Strike Union) which was amended on August 9, 1909, limiting freedoms such as the right to form trade unions and the right to organize. In addition, they supported their anti-democratic actions with paramilitary subsidiaries such as Teşkilat-ı Mahsusa (Special Organization)⁴⁵, Turkish Power, Ottoman

⁴⁴ For a detailed analysis of the power-opposition conflict that took place in the Ottoman Empire from the 1912 elections to the Bab-ı Ali Raid, see Dülger 2009; İslamoğlu 2004; Birinci 1990.

⁴⁵ For more detailed information about Teşkilat-ı Mahsusa, see also Tetik 2014; Altın 2014; Aksoley 2009; Stoddard 1993.

Power Association, Ottoman Youth Association⁴⁶, National Defense League⁴⁷, the Navy Society⁴⁸, which emerged as an extension of their semi-secret and committee like structures that did not coincide with the constitutional monarchy.

On the other hand, the Unionists owed their military and paramilitary methods such as espionage, gang warfare, propaganda, and national mobilization patterns such as establishing hospitals behind the front, opening aid campaigns, and helping orphans and widows, to the underground network they created with these structures. The Unionists, who included Masonic lodges and sect members in the secret underground structures, owed their legendary identities to this mystical organization in a sense. Tunaya's words, "*The more Constitutional the Constitutional Monarchy was, the more of a political party the Union and Progress became.*" mirrors these organizational models of the Unionists. Because the underground structure of the organization was much bigger than the political party organization. In this sense, this contradictory situation, in which the question of whether society dominated the party, or the party dominated the society had become a problem, undoubtedly moved it away from its identity as a political party. In addition to all these, the illegal and militarist organizations of the Unionists with high authoritarian tendencies, which did not coincide with the constitutional values, led to the manifestation of oppositional voices within the organization, and this brought about divisions and separations within the party. In this sense, although the Union and Progress was the dominant party of the first multiparty political process in 600-year-old Ottoman history, it transformed it into a single-party political climate in a period of five years. Because a central office that controlled the executive power had been more suitable for their general nature. In this respect, they did not hesitate to resort to anti-democratic methods such as ad-hoc laws, imprisonment, and exile. For

⁴⁶ Before the First World War, the Unionists wanted to benefit from the knowledge that emerged in Germany in order to provide the spiritual and physical education of the youth. In this respect, under the guidance of an officer from Germany named Von Hoff, they established the "Ottoman Youth Associations" instead of the previously unsuccessful Power Associations. These Young Associations which were established, aimed to raise young people who were not of military age physically, mentally, and bodily in a vigorously and healthy way. For detailed information on this subject, see Sarisaman 2000, 439-501; For details of the idea of total mobilization, which the Union and Progress tried to create by creating a paramilitary structure through the Youth Associations, see Yetkin, 1997, 419-428; Toprak 1979, 95-113.

⁴⁷ Polat 2002, 628-636.

⁴⁸ Necdet 2020, 103-120.

example, the fact that they enacted 1061 temporary laws between 1908 and 1918 constituted an obvious version of the practices of these authoritarian attitudes in the public sphere. However, it should be noted here that the Unionists, who went to the Second Constitutional Revolution with a series of congresses held abroad, continued to organize these congresses after the success of the revolution. Although these congresses tried to put an end to the party-society dichotomy with the declaration of the Committee of Union and Progress as a party in 1913, this dualistic structure was not fully clarified until 1918, when the Committee of Union and Progress dissolved itself. To put it more clearly, the party could not get rid of the syndrome of being a child born by society. However, another point that needs to be underlined here is that the congresses, despite the party-society duality, have been instrumental in expanding and internalizing the democratic practices under the umbrella of the Committee of Union and Progress. Along with all this, it should not be overlooked that in the 1916 Congress, the authority and responsibility of the chairman were increased as a result of the extraordinary conditions of the General War.⁴⁹

On the other hand, considering the Unionists as responsible for everything that went wrong in the aforementioned period, without considering the real politics of the Ottoman Empire, does not fit the reality of the scientific discipline. First, it is not possible to talk about an uninterrupted and unibody administration of the Unionists in the aforementioned process. In addition, the conditions in which the country and the world were dragged into were not the same. It should not be overlooked that, unlike the period of Abdulhamid II, the Unionists were facing a Europe that was going towards polarization as the disagreements between them deepened.

⁴⁹The Unionists, who organized the 1902 and 1907 congresses abroad before the 1908 movement, held their congresses every year until 1913 after the success of the revolution and published regulations containing the decisions regarding the functions of both the society and the party. In the 1913 congress, the Committee of Union and Progress declared itself as a party and wanted to put an end to the dichotomy of society and party and tried to partially clarify it. Due to the start of the General War in 1914 and the Battle of Çanakkale in 1915, the party could not convene its congresses. While the 1916 congress was a congress in which the powers and responsibilities of the chairman were increased, the 1917 congress functioned as a platform where important legal regulations such as the Family Law Decree were made, despite the extraordinary conditions created by the war. The 1918 congress, the last congress of the political life of the Committee of Union and Progress, included a period in which Talat Pasha presented the annual report that looked like a summary of the First World War, resigned from his duty as the head of the party, and the party dissolved itself and turned into the Renewal Party. For the congresses organized by the Unionists after the 1908 movement, see Mehmetefendioğlu 2008, 105-130.

So much so that, in addition to the alliance between England and Russia, the rivalry between England and Germany, rapid armament, the aggressive policy of Russia which returned rapidly to the West and the Balkans after the 1905 Japanese defeat, and the loneliness of the Ottomans in foreign policy, which was added to all these conflict axes, caused an unbearable contraction with the options for the Unionists. It should also be noted that the Unionists, who did not have a wide range of action, passed the test of realpolitik every day. Undoubtedly, it requires a neutral point of view not to ignore the last struggle of the Unionists for the survival of the Ottoman Empire, which had just emerged from the Balkan Wars, and to see that they did not surrender to a forced fate laid before them. The inability to develop the neutral point of view in question makes one forget the fact that the point connecting the 1908 Second Constitutional Monarchy and the 1923 Republic is primarily due to these resistant attitudes and reflexes⁵⁰. Undoubtedly, this situation makes it difficult to evaluate the axes of continuity and rupture between certain points of Turkish recent history from a holistic perspective.

The Unionists Who Made the Ideology of Non-Ideologism

The Unionists, who were compared to the “river novels” that we encounter in literature, inspired by the three periods of Turkey extending from the empire to the nation-state, naturally reflected this in their actions, as they carried the traditional and modern in their mental visions, or in other words, the accumulation of Tanzimat dualism.

The primary goals of the Unionists, who constructed the direction of the Second Constitutional Era within this mental background, were to include the idea of “ittihad-ı anasır”, that is, the “unity of the elements”, into the “homeland”. In this direction, they primarily wanted to perpetuate Ottomanism as an official and supra-partisan ideology. However, when they saw that Ottomanism based on the understanding of unity of country and interest was an impossible dream to realize in practice, the radicalized Unionists turned to the ideology of Islamism, which gained momentum during the reign of Abdulhamid II. In this period, Islamism, which was handled on a more methodological level, gained a new meaning as a political doctrine and action plan in order to get rid of the oppression and threats of imperialism in the years of World War I. While trying to keep the collective consciousness alive

⁵⁰ Cengizer 2008, 33-69.

with the motto “There is no you or I, there is only we” in this ideological spiral, where one of them was at times preceded or veiled as the equivalent of the other, they turned to Turkism as a new ideological mortar following the Balkan Wars. Another person who theoretically supported Yusuf Akçura and Ziya Gökalp’s understanding of nationalism with Turanist and Pan-Turkist tendencies in the aforementioned period was Mustafa Celaledin and his famous work *Old and Modern Turks*.⁵¹ In this respect, the arguments defended by Mustafa Celaledin Pasha in his work against the orientalist corpus’ descriptions as static, stagnant, closed to development, nomadic, far from the institutions and dynamism of settled life, were effective in shaping the understanding of nationalism of the Second Constitutionalist intellectuals. Because, contrary to the Western orientalist discourse, Mustafa Celaledin argued that the Turks are an ancient tribe that has a place in world history. In this context, it would not be wrong to state that the Second Constitutionalism nationalism, which reminds Turks of their historical memories, is also a type of nationalism adorned with expansionist and romantic elements. In addition to all these ideological orientations, Russian Narodism, French solidarist-corporatism, Frederik List’s German national economic school, and Anglo-Saxon liberalism, and the synthesis of socialism combined with Islamic thought, albeit with limited influence, were the main starting points. On the other hand, they displayed a distant attitude towards liberalism and socialism, which were seen as ideologies in which dissident organizations had found growth.

In the aforementioned period, the Constitutional Monarchy generation, who “*asked and sought answers to all questions about the past, present and future of the Empire*”, was inspired by many ideological formulations, especially the cultural accumulation of Continental Europe. In this direction, they benefited from the ideological orientations of the French Third Republic in their perspectives on state philosophy, regime problems, public bureaucracy, and social problems. Solidarist corporatism, Auguste Comte positivism, and sociological social division of labor theses inspired by Durkheim formed their basic philosophies. In this framework, the Unionists, who connected with the French world of thought through Montesquieu and his

⁵¹ Although Mustafa Celaledin Pasha’s book had a great impact on both the Young Ottomans and the intellectuals of the Second Constitutional Era and the Republic in the context of nationalism when it was published, it was only in 2014 that the book was translated from French into Turkish and published. It is a misfortune for the cultural and academic life of our country that the book was published approximately 145 years after it was published both in Istanbul in 1869 and in Paris in 1870. For the Istanbul and Paris editions of the book, see. Djelaledin 1869; Djelaledin 1870.

work Spirit of Laws, shaped the constitutional monarchy on the basis of principles such as “concrete individual”, “freedom” and “separation of powers”. Thus, it is necessary to evaluate the constitutional amendment implemented in 1909 within this framework. However, the principle of separation of powers lasted until 1913 and after this date, all forces gathered in the general center.⁵² In addition to the ideas produced by the French Third Republic, another ideological formation they got inspiration from was the 19th-century German public philosophy and thought tradition. Just as the French Emile Durkheim’s “La Division Sociale”⁵³ translated as “İçtimai Taksim-i Amel (The Division of Labour in Society)” became a book circulated by the intellectuals of the period, Ludwig Büchner’s “Kraft und Stoff”⁵⁴ translated as “Madde ve Kuvvet (Matter and Force)” had also become one of the important bedside resources. In this context, the understanding of the “soldier nation”, to which Bismarkian German romantic nationalism provided important data and the “national economy” and “state capitalism” theories developed as inspirations from Frederick List were the projections of German public philosophy to the Turkish mentality. In addition to all these, the Unionists, who reached social Darwinism and then vulgermaterialism through positivism and its conservative, liberal, statist and radical westernization derivatives, and as the reflections of these tendencies, were inspired by the works of Charles Seignobos, Ernest Lavisse and Alfred Nicolas Rambaud in history, from the ideas of thinkers such as Emile Durkheim, August Comte, Celestin Bouglé in sociology, from the work of economists such as Charles Gide, Charles Rist, Frédéric List, Paul Gauwes in economics, and from the books of lawyers such as Leon Duguit and Eugene Pierre. It can be said that eclecticism constituted one of the main methodological veins of almost all Young Turk and Unionist opposition movements. In this respect, it can be said that the intellectuals of the Second Constitutional Period, who could not have an ideological formation in the doctrinal sense, made the ideology of non-ideology. Therefore, they could not form strong ideologists as a local philosophical tradition and representatives of this tradition.⁵⁵ In this context, it can be said that the Young Turk movement, with its lack of revolution and all its inadequacies, would not have gone beyond a dream if a sound criticism had not been made by the establishments of the 1923 Republic.

⁵² Arslan, *ibid.*, 108-109.

⁵³ Durkheim 2006.

⁵⁴ Büchner 1855.

⁵⁵ Arslan, *ibid.*, 112-118.

From Liberalism at the Center of Oppositional Elements to National Economic Policy

In the midst of all these theoretical discussions and interactions, the intellectuals of the Second Constitutional Era displayed a distant attitude towards liberalism. Because liberalism had been an ideological platform where oppositional elements gathered in the aforementioned period. Political parties such as the Ottoman Liberty Party and Freedom and Accord Party, which were shaped around the decentralization and personal initiatives reflected by Prince Sabahaddin, can be evaluated within this framework. The adoption of national economic policy rather than liberalism can also be evaluated within the framework of the same reflex, in the cyclical conditions determined by the socio-economic elements of the Second Constitutional Monarchy generation, which was dragged from the Balkan Wars to the General War. In this sense, the Unionists, who made a controlled transition to economic liberalism until 1913, started to see this ideology as a weak ideology after 1913, and they embraced the theories of “national economy”. In this direction, their primary aim was to create a national Turkish bourgeoisie by ensuring the capital accumulation in the hands of non-Muslim community groups and Levantines to change hands. However, while forming their economic policies, the Unionists, who had no other choice but the liberalism of the Minister of Finance Cavit Bey, the solidarist-corporatism of Ziya Gökalp and the vocational representation approach of Kör Ali İhsan Bey and Kara Kemal, acted with these eclectic reflexes.

The Unionists, who switched to the idea of National Economy with these thoughts and interactions, wanted to create a new base by organizing tradesmen associations in this direction. The first reflection of the national economic policies of the CUP, which included issues such as distribution of land to the villagers, providing low-interest loans, changing the existing title deed system, establishing the existing state control in education, teaching Turkish in primary schools, opening trade, agriculture and vocational schools, and taking measures for the development of agriculture in their party program, was the boycott movement be taken after the occupation of Bosnia and Herzegovina by the Austrians. According to them, a national bank and national companies should have been established, Anatolian merchants should have been involved in commercial activities, traders should have been organized, and cooperatives that were the property of the people should have been established. In this sense, the CUP’s desire to increase the customs duties from

11% to 15%, introducing the registration of residential property in the land registry in 1911, the removal of the internal passport, and other measures restricting the freedom of movement that prevent travel, the development of projects related to irrigation of Konya and Cilicia plains, emerged as manifestations of economic policy. Initiatives such as the abolition of the capitulations unilaterally on September 10, 1914, the enactment of the Industry Encouragement Law in 1914, the establishment of the Tradesmen Association in 1915, the conversion of the Ministry of Trade and Agriculture into the Ministry of National Economy after the Çanakkale Victory, on September 14, 1916. as the transition from the *ad valorem* tariff to the specific customs tariff and the enactment of the law envisaging Ziraat Bank to give loans to farmers in 1916 were also embodied as reflections of the same policy.⁵⁶ Likewise, It was tried to act with the same understanding during the difficult years of the General War with arrangements such as the “Subsistence Law” on July 10, 1916, “Agriculture Law” on April 2, 1917, “Law on Prohibition of Provision” in June 1917, and “Decree on General Subsistence” in July 1918. These regulations, which were implemented to centralize the economic units with the effect of the socio-economic and political conditions of the period, were supported by institutional structures such as the National Weighage Company, the Ekmekçiler (Bakers) Company, the National Economy Bank, and the Subsistence Ministry.⁵⁷

Education Designed on The Axis of Positivist and Nationalist Reflexes

The new approaches and practices regarding education formation, which started with the modernization of military schools in the Ottoman Empire since the Tanzimat period and then spread to the civilian schools within the empire, were developed and continued during the Second Constitutional Period. The Unionists saw education as the only means of reaching the level of contemporary civilization. For this reason, the ideological approaches they nurtured to find solutions to the problems of the empire also shaped the educational understanding of the period. In this sense, positivism and the statist reflexes of German public philosophy were the elements that gave color to the reconstructed education policies. With these dominant attitudes and reflexes, the efforts of the intellectuals of the period to transform the education system, who put forward their theses on many issues, especially

⁵⁶ Ahmad, *ibid.* 25-45.

⁵⁷ Tunaya, *ibid.*, 139-143.

language discussions, were really admirable. As a matter of fact, discussions such as the “simplification in language” movement, the acceptance of the Latin Alphabet and the idea of “unity in education” emerged in this period, the copyright and translation works of Western education scientists such as Frobel, Montessori and Pestalozzi were in great demand, and courses such as history, law and knowledge of civilization were included in the school curricula in order to reconstruct the social culture in Western forms during this period. Likewise, the education of girls, the idea of education in the village, schools based on job training started to be discussed for the first time in this period. Especially after the Balkan Wars, the understanding of “military nation” gained importance and “body training” policies began to be discussed, inspired by the German public philosophy. In this sense, Goltz Pasha’s work called *Millet-i Müselleha* (Armed Nation)⁵⁸ had a great impact on the Ottoman military bureaucracy and the ideal of a fully militarized homogenized nation became one of the political goals of the period. Thanks to these ideological orientations, the understanding of military training of the Turkish nation and keeping it under constant vigilance with social instruments such as symbols, myths, anthems, and body training policies had come to the fore.

In this context, intellectuals such as Satı Bey, Emrullah Efendi, and Ethem Nejat, as well as Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, İsmail Hakkı Baltacıoğlu and Prince Sabahaddin tried to find sometimes urgent, sometimes pragmatist and sometimes conciliatory prescriptions for the problems experienced in the education system. Among these, Emrullah Efendi’s Tuba Tree theory, which suggested starting the reform activities in education from higher education institutions, and Ziya Gökalp’s education model, which included national, solidarist, socialist and authoritarian tendencies in coordination with rising nationalist reflexes, aimed to get more immediate results. Undoubtedly, the intellectuals of the Constitutional Monarchy had views that were incompatible with each other but were also necessary and indispensable for each other. As a matter of fact, Satı Bey’s thought that the modernization process should be started from primary education, which he considers as the predecessors of education, contrary to the education model presented by Emrullah Efendi with the theory of Tuba Tree, is an example of this. In this respect, Ethem Nejat, who draws attention to the problems of primary and secondary education for subjects such as public education and the education of peasants, put forward his ideas in a similar dialectic. The views proposed

⁵⁸ Aydın / Türkoğlu 2009, 271-272; For a detailed analysis of this German influence that emerged in the Unionists, see also Gencer, 2015.

by Prince Sabahaddin on a self-confident, entrepreneurial, creative and individual-oriented education system and the individualist, pragmatic and functional education philosophy Tevfik Fikret designed under the name of “New School” can be evaluated in the same way. The views of İsmail Hakkı Baltacıoğlu, which represent a middle way between these extreme socialist and individualistic views of the Second Constitutional Era, have a conciliatory essence. Undoubtedly, all these discussions gave an epistemological, ideological and historical content to the structural transformations that were foreseen to be realized during the Second Constitutional period. Because, as Osman Konuk states, “... *the 1908 Constitutional Monarchy, which experienced the political and social disintegration of the Ottoman Empire in a ten-year period, paradoxically represents one of its brightest educational and intellectual periods. Because the most radical and contradictory ideas, organizations and initiatives created an extraordinary colorfulness and diversity during the Second Constitutional Period, which was one of the last and most intense periods of Ottoman modernization. In this context, while the problems experienced in the field of education brought about theoretical discussions, they became the harbinger of cultural richness and accumulation with the solution suggestions offered by the intellectuals of the period in terms of models, structure, method, program and philosophy in education.*”⁵⁹

It can be stated that the activities carried out in the field of education during the Second Constitutional Period, which all these intellectual debates fostered theoretically, had an important place. Thus, as a reflection of the ideas presented in the pedagogical sense in the mentioned period, practices such as taking the first and serious steps in preschool education, the opening of higher education institutions for the first time for girls, the closure of most of the traditional primary schools, the adoption of new educational methods and models such as experiments, maps, laboratories, excursions, the enrichment of school curricula and the training of qualified teachers were important in the context of transforming the education system.⁶⁰

Polyphonous Press of the Second Constitutional Monarchy

The Second Constitutional Era was also a process in which the reflections of civil liberties in different compartments of the public sphere were experienced. The Second Constitutional Era, in which individual rights and freedoms such as freedom of

⁵⁹ Konuk, 361-384.

⁶⁰ Osman Konuk, agm, ss. 361-384.

public (hürriyet-i umumiye), right of equality (hakk-ı müsavat), personal freedom (hürriyet-i şahsiye), freedom of thought (hürriyeti-i efkar), freedom of belief (hürriyet-i mezahib), freedom of education (hürriyet-i tedrisiye), right of assembly (hürriyet-i içtima), right of organization (hürriyet-i iştirak), freedom of work (hürriyet-i mesai), trade, and savings were discussed, brought along a libertarian process. In this sense, the movement in the Ottoman press, which started with the emigre Young Turk press that prepared the 1908 revolution, exploded in the days following July 23. In his words “The nation has two languages, one of which is the tribune of the nation and the assembly, and the other is the press. Unless these work regularly, the constitutional machine does not function completely,” the importance that Talat Pasha attributes to freedom of the press mirrors the mentality of the period. Considering the numbers of the periodicals published in the first year of the Second Constitutional Monarchy, 739 by *Revue de Monde Musulman*, 660 by Mehmet Seyyitdanlıoğlu and 730 by Orhan Koloğlu, it can be said that there was a big explosion no matter how one looks at it. In addition to the events such as the March 31 Incident, the Babıali Raid, and the assassination of Mahmut Şevket Pasha, as well as the increasing external pressures, in the aforementioned period, the “freedom of the press” was the one which always caught it in the neck. Although the Unionists enacted a press law in 1909, which can be considered quite liberal according to the conditions of the age, they almost never implemented it. Moreover, starting from the second half of 1909, they did not refrain from resorting to the methods of terror, such as the closure of newspapers and magazines, the deportation of journalists to places such as Sinop, Çorum, and Ankara, and finally the murder of opposition journalists in the middle of the street. In fact, the decrease in the number of newspapers in Istanbul to 63 in 1914 can be considered as an extension of this. In addition to all these, the liveliness experienced in the Ottoman press during the Second Constitutional Monarchy was important for the freedoms internalized by the revolution and created a significant difference in the transformation of the mentality of the period.⁶¹

National Family and Women at the Center of Social Transformation

Another problematic area of the Second Constitutional Era, which had a special identity in itself, was the struggle of women to seek their rights reflected in different compartments of public life. In that period, the debates that focused on issues such

⁶¹ Koçabasoglu 2010, 1-12.

as dress, feminism, education, freedom, equality, family, child education, polygamy, women's work, and veiling wanted to transform the understanding of the period that restricted women's freedom in the public sphere.

In fact, it was inevitable that a social revolution would follow the political revolution realized during the Second Constitutional Period when the structural dynamics were regulated in every aspect. In this process, in which the social revolution was tried to be defined through phrases such as “new life, new family, national family”, according to the intellectuals of the period, women should have been liberated from the ongoing traditional life codes. Undoubtedly, in this change of mentality, the contributions of a new conception of life centered on the socialization of women in the Ottoman port cities surrounded by the cultural norms of the West, the liberation of the press, the development of communication and transportation opportunities, the close monitoring of the European publications and the long war years, which started with the Balkan wars and continued with the Great War and War of Independence, had been great. In this direction, the intellectuals of the period, who were affected by the cultural accumulation of Continental Europe, sought to gain knowledge and information in many fields from history to law, from economics to sociology, and from there to anthropology, and were seeking what the motives the social revolution could be sustained with. With the influence of these intellectual orientations, the understanding of the “nuclear family”, which came to the fore instead of the “paternal family”, gained importance to overcome the social disintegration. Thus, the private-confidential family life came to an end, the state and the family became transitionally integrated, and women's freedom and the family structure suitable for this formed the main axis of the discourse of “new family”, “new life”, “national family” in the words of the Unionists.

Indeed, during the Second Constitutional Monarchy, the debates on the equality of men and women (*müsavat-ı tamme*) constituted one of the most important problematic areas of the social revolution. Because the most devastating effect of the series of wars that started in the late Ottoman period on the social structure of the country was on the concept of family. However, the same process had brought with it the result of women becoming visible in the public sphere to ensure their subsistence economy, because of the adult male population being sent to the front with the wars. To put it more clearly, the “concept of family” and the “biological function of women” gained importance in the Ottoman society, which collapsed with wars, whose value norms were turned upside down, and which was shaken by serious demographic losses.

However, the overlapping of the position of the woman, who was placed at the center of the notion of family, with her new achievements, which could be evaluated in the context of her liberation in the public sphere, expressed a paradox that needed to be resolved before the Unionists. But time was limited, and the problems were great. Therefore, great things had to be accomplished in a short time. As a matter of fact, the Ottoman Women's Employment Society *Islamiye* was established under the patronage of Naciye Sultan, the wife of the War Minister Enver Pasha, in order to find a solution to the "temin-i maişet (the problem of earning a living)" of the Ottoman women, who became increasingly impoverished during the war years. Moreover, women were tried to be provided with jobs and professional gains in various field under the roof of many organizations such as "Teali Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (Ottoman Ladies' Society for the Advancement of the Homeland)", founded by Mrs. Nesime Yusuf and a group of men from Thessaloniki, Abdulkerim Pasha's daughter Mrs. Zekiye's "Cemiyet-i Hayriye –i Nisvaniye" and Halide Edip's "Teali Nisvan Cemiyeti (Society for the Advancement of Women)", and especially the "Cemiyeti İmdadiye", which was founded by Fatma Aliye Hanım, the daughter of Ahmet Cevdet Pasha. Likewise, with the Family Law Decree of 25 October 1917, the institution of marriage was intervened for the first time, issues such as the family council, talaq, polygamy, inheritance, adoption, and divorce were regulated, and very important legislation in terms of women's law was included in public law. Again, legal legislation in this area had been tried to be established based on Leon Duguit's book named *Hukuk-u Esasiye* (Constitutional Law – This book translated by Menemenlizade Edhem was read by Atatürk), and Roaul de la Grasserie and Eugene Pierre's law books. The aforementioned years also included a wide range of publications addressing *Nisvan-ı Islam* (Muslim women) intellectually and examining almost all their problems, with magazines and newspapers such as *İnci*, *Yeni İnci*, *Süs*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Musavver Malumat-i Nafia*, and *Büyük Mecmua*. In addition to these, "Jeanne d'Arc's" inclusion, who has become a symbol of courage, identified with the concept of homeland and has a special place in the formation of the French national identity, in Said Pasha's *Mirat-ul Iber*, Mizancı Murad's *General History*, and Ahmet Mithat's *European history*, as it can be said, was the first forerunner of the fight for "equality between men and women (*müsavat-ı tamme*)" in these lands.

On the other hand, long-lasting wars, while providing employment opportunities for Muslim Turkish women in different fields from trade to factories, from road construction to street cleaning, also caused women who could not find a job to earn

their livelihoods to get involved in prostitution. So much so that the proliferation of venereal diseases such as gonorrhea, syphilis, chancre, scabies, etc., during the years of the War, brought with it the issuance of the “Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayet-i Hakkında Nizamname (Regulation for Protection from Sexually Transmitted Diseases)” on October 18, 1915.

To summarize, although women, who were the subject of literature, history, economics, law, and the press during the Second Constitutional Era, were accepted as “individuals”, they were not valued as “citizens”. Again, in this period, concepts such as *taksim-i amal* (division of labor), *ara-i nisvan* (women’s vote), *ara-i amme* (general vote) were discussed but could not find a legal response. As a result, although there was an attempt to create legal legislation regarding the social role of women, their recognition as “citizen” would occur in the Republican period.⁶²

Conclusion

The Young Turks, who were the architects of the Second Constitutional Revolution, were also the pioneers of the process of going from the Empire to the Republic. The Unionists, who were the main actors of this fragile process from the past to the future, along with its faults and merits, acted with the longing for a constitutional parliamentary system with the Second Constitutional Monarchy, which they saw as the only recipe that would ensure the salvation of the empire during the thirty-three-year tyranny period. Even after the revolution was successful, they became the foundations of the transition from the concept of the subject to the citizenship project with a revolutionary action with the opening of the parliament, the consecrated constitution, and the first political parties established.

However, in the mentioned period, not only the political system but also the mentality of the period underwent a transformation. As a matter of fact, when the intellectual orientations of the intelligentsia of the period are examined, it is observed that they were influenced by the German public philosophy as well as the intellectual orientations of the French Third Republic. In addition, they wandered in an eclectic

⁶²In Turkey, from the Second Constitutional Era to the Republic, interest and scientific studies on the issue of women have intensified since the mid-1980s. For a selected bibliography on the literature produced in Turkey on this subject, see Toprak 2015; Çakır 1994; Yaraman 2001; Zılfi 2000; Bulut 1999; Durakbaşa 2000; Berktray 2003; Poyrazi 2010; Akagündüz 2012; Gökçe 2011; Kartal 2008, 215-238; Özcan Demir 1999, 107-115; Çiçek / Aydın / Yağci 2015, 269-284; Toprak 1994, 5-12.

world of thought consisting of the positivism of Auguste Comte, Islamism, Westernism, Russian Narodism, French solidarist-corporatism, Frederik List's German national economy school and Anglo-Saxon liberalism, and the synthesis of socialism with Islamic thought, albeit limited. However, they displayed a distant attitude towards liberalism and socialism, which they saw as the source of oppositional organizations.

On the other hand, the revolution also opened the door to the emergence of a libertarian socio-cultural climate. In this context, with the abolition of censorship applied to the press, many new newspapers and magazines were published, many associations and societies were established, and social mobilization was enabled through street actions such as rallies, protests, and boycotts. Through the new educational institutions opened in the aforementioned period and the educational formations whose curricula were changed, the raising of new generations that coincided with the understanding of revolutionary action and freedom was supported.

However, although the Unionists, who carried out the revolution by acting with the motto "Liberte, egalite, fraternite", set out with liberal discourses, they gave up their power of control after the March 31 Incident and the Bab-ı Ali Raid and chose to be fully competent in the administration, and they acted with authoritarian tendencies, taking confident steps towards becoming a single-party rule. In this direction, they did not hesitate to resort to methods such as acts of terrorism against opposition elements, and they made plans that went beyond their revolutionary discourse with regulations such as Law on the Tatil-i Eşgal-i Cemiyet (Ottoman Strike Union), which limited freedoms such as the right to form trade unions and the right to organize.

Despite all these anti-democratic tendencies, another issue that should be mentioned at this point is that the Unionists, who went to the Second Constitutional Revolution with a series of congresses held abroad, continued to organize these congresses after the success of the revolution. Although these congresses tried to put an end to the party-society dichotomy with the declaration of the Committee of Union and Progress as a party in 1913, this dualistic structure continued until 1918, when the Committee of Union and Progress dissolved itself. Another issue that needs to be underlined and emphasized at this stage is that the congresses, despite the party-society duality, were instrumental in expanding and internalizing the democratic practices under the umbrella of the Committee of Union and Progress. Along with all this, it should not be overlooked that in the 1916 Congress, the authority and responsibility of the chairman was increased as a result of the extraordinary conditions of the General War.

The Unionists, who realized the revolution by acting with the phobia of extinction, with the effect of increasing national reflexes and uneasiness, especially after the Balkan Wars, also undertook the leadership of the social, cultural and economic structures with the word “national” at the beginning, such as “national family”, “national education”, “national economy”, “armed nation”, and “national bourgeoisie”. In this context, they tried to shape their national goals and policies with the new legal regulations they had enacted and the different institutions and organizations they had established.

In fact, while they were taking steps towards the regulation of social life with regulations such as the Law of Family Decree of October 25, 1917, which improved the social position of women whom they saw as the basis of the national family, as well as the Law of Associations of August 16, 1909, the content of the national economic policy had been tried to be filled with initiatives such as the unilateral abolition of the capitulations on September 10, 1914, enactment of the Industry Encouragement Law, the establishment of the Tradesman Association in 1915, the transformation of the Ministry of Trade and Agriculture into the Ministry of National Economy after the Çanakkale Victory, the transition from ad volerem tariff to the specific customs tariff on September 14, 1916, and the enactment of the law envisaging Ziraat Bank to give loans to farmers in 1916. However, the structural reforms carried out in the Second Constitutional Period did not end the dualist structure that has been going on since the Tanzimat period but also deepened it with some laws and regulations. However, when viewed as a whole, it can be stated that the structural changes in question are tried to be put into practice with a secular, populist essence but on a plane that prioritizes the state. The continuation of the discussions on the same issues from the Second Constitutional Period to the present shows that the results of the change of orientation have not yet been reached and the tides that are being experienced.

BIBLIOGRAPHY

1. Abadan, Y. 2017. Analysis of the Tanzimat Edict, *Tanzimat*, Ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Pub., Ankara, 2017, pp. 61.
2. Ahmad, F. 2009. *From Unionism to Kemalism*, Kaynak Pub., Istanbul, 2009, pp. 7-8.

3. Ahmad, F. 2020. *The Young Turks, The Struggle to Save the Ottoman Empire 1914-1918*, Türkiye İş Bankası Pub., İstanbul, 2020, p. 9.
4. Akşin, S. 2015. *March 31 Incident*, 4th Edition, İmge Publishing House, Ankara, 2015.
5. *of Reactionary Action March 31, Is It a Regressive Movement?*, İz Publications, İstanbul, 2015.
6. Aksoley, I. 2009. *Teşkilat-ı Mahsusa Enver Pasha's Confidant Tells*, (Ed. Mehmet Patient), Timaş Publications, İstanbul, 2009.
7. Akagündüz, Ü. 2012. *Women Discussions in Thought and Women's Journals of the Second Constitutional Era (1908-1918)*, (Unpublished PhD Thesis), Ankara University Institute of Social Sciences, Ankara, 2012.
9. Alkan, N. 2011. *Thessaloniki against Istanbul, The 31 March Incident and the Dethroning of*.
10. Albayrak, S. 2015. *History Abdulhamid II*, Timaş Publications, İstanbul, 2011.
11. Alparaslan, T. 2013. *March 31 Uprising (What Has Changed in a Hundred Years)*, Kamer Publications, İstanbul, 2013.
12. Altın, Ş. 2014. *The Story of a Special Organization of the Secret Service*, İlgi Publications, İstanbul, 2014.
13. Atalı, E. 2002. *A Comparative Analysis of the 1905 Russian Revolution and the 1908 Young Turk Revolution*, (Unpublished Master's Thesis), Ankara University Institute of Social Sciences, Ankara, 2002.
14. Arslan, B. 2016. *Two Revolutions from the Second Constitutional Monarchy to the Republic; Two Processes "a historical, ideological and factual comparison"*, Islik Pub., 2016, İstanbul, pp. 53-102.
15. Avcioğlu, D. 2014. *Foreign Fingers on March 31*, Kaynak Publications, Ankara, 2014.
16. Avcioğlu, 1973. *Turkey's Order, Yesterday, Today, Tomorrow*, Vol: 1-2, Cem Publications, İstanbul, 1973.
17. Aydın, S. / Ünüvar, K. 2007. ATUT Debates and the Left, *Political Thought in Modern Turkey, Left*, Tanıl Bora and Murat Gülteginil (Ed.), Vol: 8, İletişim Publications, İstanbul, 2007, pp. 1082-1089.

18. Aydın, S. / Türkoğlu, Ö. 2009. The Radical Transformation of the Program and Action of the Committee of Union and Progress: Before and After 1908, *Rethinking the Second Constitutional Monarchy*, (Ed. Ferdan Ergut), Tarih Vakfı Yurt Publishing, Istanbul, 2009, p. 271-272.
19. Barkan, Ö. L. 1973. Feudal Order and Ottoman Feudality, *Hacettepe University Turkish Economic History Seminar, (8-10 June 1973) Texts/Discussions*, Osman Okyar and Ünal
20. Nalbantoğlu (Ed.), Hacettepe University Press, Mars Printing, Vol:13, Ankara, 1973, p. 1-32
21. Barkan, Ö. L. 1956. Was there Servage in Turkey?, *Bulletin*, Vol:XX, No:78, April 1956, pp. 54-60;
22. Berktaş, F. 2003. *Gender of History*, Metis Publications, Istanbul, 2003.
23. Yaraman, A. 2001. *From Official History to Women's History*, Bağlam Publications, Istanbul, 2001.
24. Birinci, A. 1990. *Freedom and Entente Party, Those Who Opposed the Union and Progress in the Second Constitutional Era*, Dergah Publications, Istanbul, 1990.
25. Birgen, M. 1936. *Ten Years in the Committee of Union and Progress*, Son Posta, 16 October 1936.
26. Boratav, A. (Ed.), 2007. *History and Historian in the Footsteps of the Annales School*, Kırmızı Publications, Istanbul, 2007.
27. Bulut, F. 1999. *Nationalism, Religion and Women's Debates in the Committee of Union and Progress*, Vol: 1-2, Su Publications, Istanbul, 1999.
28. Büchner, L. 1855. *Kraft und Stoff, Empirisch-Naturphilosophische Studien*, Meidinger Sohn – Cie Verlag, Frankfurt, 1855.
29. Burke, P. 2002. *The French Historical Revolution: The Annales School*, (trans. Mehmet Küçük), Doğu Batı Publications, Ankara, 2002.
30. Çakır, S. 1994. *Ottoman Women's Movement*, Metis Publications, Istanbul, 1994.
31. Çavdar, T. 2008. *Sunset of a Revolution 1908-2008*, İmge Kitapevi Pub., Istanbul, 2008, p 13.
32. Cem, I. 1995. *History of Backwardness in Turkey*, 12th Edition, Cem Publications, Istanbul, 1995.

33. Cengizer, A. 2008. The Grief of All Times: Young Turks Resisting for the Empire as Old Europe Ends, *Doğu Batı Düşünce Journal*, Second Constitutional Monarchy "100th Year", Vol: 2, Year: 11, Issue: 45, Ankara, 2008, ss. 33-69.
34. Cezani, B. 2014. *Iranian Constitutional Revolution Forces and Aims (1906-1911)*, Kaynak Publications, İstanbul, 2014.
35. Çiçek, A.C. / Aydın, S./ Yağci, B. 2015. Women in the Modernization Process: A Study on the Ottoman Period, *Kafkas University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences*, Vol:6, Issue:9, 2015, pp. 269-284.
36. Demirci, A. 2008. The Values and Principles of the Constitutional Monarchy in the 1908 Parliament, *Doğu Batı Düşünce Journal*, Second Constitutional Period "100th Year", Vol: 1, Year: 11, Issue: 45, Ankara, 2008, pp. 83-104.
37. Djelaleddin, M. 1870. *Les Turcs Anciens et Modernes*, Imprimerie du Courrier d'Orient, İstanbul, 1869; Moustapha Djelaleddin, *Les Turcs Anciens et Modernes*, Librairie Internationale, Paris, 1870.
38. Dosse, F. 2008. *Crumbled History*, trans. Işık Ergüden, *Türkiye İş Bankası Cultural Publications*, İstanbul, 2008
39. Dilek, K. 2007. Constitutional Movement in Iran and Political Developments of the Period, *Akademik Ortadoğu*, Vol:2, No:1, 2007, pp. 49-68.
40. Divitçioğlu, S. 2003. *Asian Production Style and Ottoman Society*, Marxist Production Style Concept, YKY Publications, İstanbul, 2003.
41. Dülger, H. 2009. *The Struggle for Power in the Ottoman Empire from the 1912 Elections to the Bab-ı Ali Raid (1912-1913)*, İstanbul University Atatürk's Principles and Revolution History Institute Atatürk's Principles and Revolution History Department Unpublished Master's Thesis, İstanbul, 2009.
42. Durakbaşı, A. 2000, *Halide Edip Turkish Modernization and Feminism*, İletişim Publications, İstanbul, 2000.
43. Durkheim, E. 1923. *Ictima-i Taksim-i Amel*, Trans. Ahmet Mithat, Ministry of Education Publication, Ankara, 1923.
44. Durkheim, E. 2006. *Division of Social Labor*, (trans. Özer Ozankaya), Cem Publications, Ankara, 2006.
45. Düzdağ, E. 2002. *Conversions and Converts in Our Recent History*, İz Publications, İstanbul, 2002.

46. Erdoğan, T. A. 2008. An Essay on Ottoman Evolution: From a Group (High-Level Governing) Identity to the Project of Creating a Nation, *Doğu Batı Düşüncesi Journal*, Second Constitutional Monarchy “100th Year”, Vol: 1, Year: 11, Issue: 45, Ankara, 2008, pp. 19-45.
47. Eygi, M. Ş. 2001. *A Congregation with Two Identities, Secret, Mysterious and Very Powerful: Jewish Turks or Sabbateans*, ZVI Geyik Publications, Istanbul, 2001.
48. Gencer, M. 2015. *Young-Turkish Modernism and the German Spirit Turkish-German Relations in the Period 1908-1918 and Education*, İletişim Pub., İstanbul, 2015.
49. Gökçe, Z. Y. 2011. *The Formation of Turkish Women’s Identity in the Early Years of the Republic: Representation of Women in Kadın Yolu Magazine*, (Unpublished Master’s Thesis), Marmara University Institute of Social Sciences, Istanbul, 2011.
50. Gündüz, M. 2008. “Sociology in the Second Constitutional Ideologies and the Conception of the Future of Society”, *Doğu Batı Düşünce Journal*, II Constitutional Ideologies “100. Year”, Vol: 1, Year: 11, Issue: 45, Ankara, 2008, pp. 149-173.
51. Güresin, E. 1969. *31 March Revolt*, Cumhuriyet Publications, Istanbul, 1969.
52. Halil Cin, H. / Akyılmaz, G. 1995. *Feudalism and Ottoman Order as Society and Management Style in History*, Selçuk University Press, Konya, 1995.
53. Hakyemez, Y. Ş. n/a. The Second World War in Ottoman Constitutionalism. Constitutional Monarchy Station, *Second Constitutional Monarchy in its Centenary*, Ed: Asım Öz, Pınar Yay., İstanbul, pp. 133-135.
54. İnalçık, H. 2017. “What is Tanzimat?”, *Tanzimat*, Ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Publishing., Ankara, 2017, pp.31.
55. İrtem, S. K. 2003. *The March 31 Revolt and the Action Army’s Abdulhamid Exile in Thessaloniki*, Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Publications, Istanbul, 2003.
56. İslamoğlu, A. 2004. *Political Opposition in the Second Constitutional Era 1908-1913*, Gökkuş Pub., Istanbul, 2004.
57. Karal, E. Z. 2017. Western Influence on the Imperial Edict of Gülhane, *Tanzimat*, (Ed:
58. İnalçık, H. /Seyyitdanlıoğlu), M. Türkiye İş Bankası Publishing, Ankara, 2017, pp.120.

59. Kartal, C. B. 2008. The Legacy of the Second Constitutional Era to the Republic: "Acceptable Women", *Journal of Istanbul University Faculty of Political Sciences*, Issue: 38, March 2008, p. 215-238.
60. Kayalı, K. 2014. *The Depression of Turkish Thought World, İletişim Publications*, 4th Edition, İstanbul, 2014.
61. Kodaman, T. n/a. "Reconciliation" Efforts of the Unionists and Opponents in the Second Constitutional Era (1908-1912)", *Second Constitutional Monarchy in its Centenary*, Ed: Asım Öz, Pınar Pub., İstanbul, p.234.
62. Koçabasoglu, U. 2010. *Waiting for "Liberty" Second Constitutional Press*, İstanbul University Pub., İstanbul, 2010, pp. 1-12.
63. Koloğlu, O. 1991. *Abdülhamit and the Freemasons*, Gür Publications, İstanbul, 1991.
64. Koloğlu, O. 1991. *Unionists and Freemasons*, İstanbul Gür Publications, 1991, İstanbul, p.29.
65. Koloğlu, O. *Unionists, Freemasons and Socialist International in the Ottoman-Italian Libya War*, Ümit Publications, Adana, Undated.
66. Konuk, O. n/a. Education in the Second Constitutional Period (Structure, Process, Problems and Discussions), *Second Constitutional Monarchy in its Centenary*, Ed: Asım Öz, Pınar Pub., İstanbul, pp.361-384.
67. Köprülü, F. M. 1941. Middle Time Turkish-Islamic Feudalism, *Bulletin*, Vol: V, No: 19, Ankara 1941, pp., 319-334;
68. Küçük, A. 2005. *History of Conversions*, 7th Edition, Aziz Andaç Publications, İstanbul, 2005.
69. Lacovella, A. 2005. *Gönye ve Hilal, Union and Progress and Freemasonry*, Trans. Tülin Altınova, 2nd Edition, Tarih Vakfı Yurt Publishing, İstanbul, 2005.
70. Necdet, A. 2020. A Social Aid Organization of the Second Constitutional Era: Ottoman Naval Society, *Black Sea Research Institute Journal*, 6/9, pp.103-120.
71. Novichev, A. D. 1979. *Semicolonialization of the Ottoman Empire*, Onur Publications, İstanbul, 1979.
72. Mardin, Ş. 2017. The Meaning of the Tanzimat Edict: A New Explanation Attempt, *Tanzimat*, Ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Pub., Ankara, 2017, p. 147.

73. Mardin, Ş. 2006. *The Birth of New Ottoman Thought/All His Works 5, Ömer Laçıner* (Pub.Jun.), (trans. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan and İrfan Erdoğan), 6th Edition, İletişim Publications, Istanbul, 2006, pp. 19-20.
74. Mehmetefendioğlu, A. 2008. *Congress of Union and Progress (1908-1918), Second Constitutional Monarchy in its Centenary*, Pub. Jun.: Halil Akkurt, Akif Pamuk, Yeni İnsan Publication., Istanbul, 2008, pp. 105-130.
75. Meriç, C. 1986. *From Culture to Knowledge*, İnsan Publications, Istanbul, 1986.
76. Mevlanzade R. 2010., *The Story of a March 31 Revolution*, (Trans. Berire Ulgenci) 3rd Edition, Pınar Publications, Istanbul, 2010.
77. Özgüroğlu, I. Who is the Ottoman? Nationality Issue in the Ottoman Empire, *Kahramanmaraş Sütçü İmam University Journal of Social Sciences*, 11 (1), pp. 185-188.
78. Özcan Demir, N. 1999. Ottoman Feminism in the Second Constitutional Era, *Hacettepe University Faculty of Letters Journal*, Vol:16, Issue:2, 1999, pp. 107-115.
79. Özyüksel, M. 2015. *Feudalism and Ottoman Society*, Derin Publications, 2nd Edition, Istanbul, 2015.
80. Polat, N. H. 2002. The Roots of Civil Resistance in the National Struggle: Defense of the National Society (1913-1919). *Encyclopedia of Turks*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek and
81. Saim Koca (Ed.), Vol: 15, Yeni Türkiye Publications, 2002, p. 628-636.
82. Poyrazi, E. F. 2010. *Second Constitutional Era Women's Journalism and Journal of Turkish Women*, (Unpublished Master's Thesis), Istanbul Kultur University Institute of Social Sciences, Istanbul, 2010.
83. Ramsaur, E. E. 2007. *The Young Turks and the 1908 Revolution*, Positive Pub., Istanbul, 2007, p. 19.
84. Ramsaur, E. E. 2004. *The Young Turks/The Birth of the 1908 Revolution*, (trans. Muhsin Özgünel Mengüşoğlu) Pınar Publications, Istanbul, 2004, p. 144.
85. Reyhan, C. 2008. A Comparative Analysis on the Young Turk Movement and the Turkish Revolution Process, *Doğu Batı Düşünce Journal*, Second Constitutional Monarchy "100th Year", Volume: 1, Year: 11, Issue: 45, Ankara, 2008, pp. 103-129.
86. Said, E. 1998. *Orientalism*, (trans. Nezih Ünsel), 4th Edition, İrfan Publications, Istanbul, 1998.

87. Şakir, Z. 2018. *Union and Progress –How Was It Born?*, Akıl Fikir Pub., İstanbul, 2018. p. 7.
88. Sarısan, S. 2000. Ottoman Youth Associations Established as a Standby Force During the First World War, *OTAM: Ankara University Journal of Ottoman History Research and Application Center*, Issue: 11, Ankara, 2000, pp. 439–501.
89. Sencer, M. 1999. *Ottoman Social Structure*, Spiral Publications, İstanbul, 1999.
90. Sönmez, E. 2010. Max Weber Effect on Classical Period Ottoman Studies, *Praksis*, Issue:23, İstanbul, 2010, pp. 39-62.
91. Soysal, I. 1980. *Freemasonry and Freemasons in the World and in Turkey*, Der Publications, İstanbul, 1980, pp.235-236.
92. Stoddard, P. H. 1993. *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Trans. Tansel Demirel), Arba Publications, İstanbul, 1993.
93. Tetik, A. 2014. *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiye Department) History*, Vol:1: 1914-1916, 2nd Edition, Türkiye İş Bankası Cultural Publications, İstanbul, 2014.
94. Toprak, Z. 1994. Politics and Women in Turkey: From the Women's People's Party to the International Women's Union Congress (1923-1935), *İstanbul University Journal of Women's Studies*, Issue: Year 2: 1994, pp. 5-12.
95. Toprak, Z. 2015. The Paramilitary Youth Organizations of the Committee of Union and Progress, *Boğaziçi University Journal of Humanities*, Vol: 7, İstanbul, 1979, pp. 95-113.
96. Toprak, Z. 2015. *Women's Freedom and Feminism in Turkey (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Publishing, İstanbul, 2015.
97. Tunçay, M. 2008. *The First Year of the Second Constitutional Monarchy*, 23 July 1908-23 July 1909, YKY, İstanbul, 2008.
98. Tunaya, T. Z. 2003. *Political Developments in Turkey (1876-1938)*, İstanbul Bilgi University Pub., İstanbul, 2003, pp. 90-93.
99. Turhan, M. N. 2013. *The Rise of the Young Turks, Politics, Soldiers and the Fall of the Ottoman Empire*, Alpha History Pub., İstanbul, 2013, pp. 175-176.
100. Yalçın, S. 2014. *Master, The Great Secret of the White Turks*, 3rd Edition, Doğan Publishing House, İstanbul, 2014.
101. Yerasimos, S. 1976. *Turkey in the Process of Underdevelopment*, Vol: 1-2-3, Trans. Babür Kuzucu, Gözlem Publications, İstanbul, 1976.

102. Yetkin, S. 1997. The Paramilitary Youth Organizations of the Committee of Union and Progress: Ottoman Youth Associations and Nationalist Discourses in Their Publications, *Mersin University First National History Congress, Proceedings of History and Nationalism*, Mersin, 1997, pp. 419-428.
103. Vatandaş, C. Westernization Process of Turkey and Conditions Preparing the Second Constitutional Monarchy, *Second Constitutional Monarchy in its Centenary*, Ed: Asım Öz, Pınar Pub., İstanbul, pp. 24-25.
104. Zılfi, M. C. (Ed.) 2000. *Ottoman Women on the Verge of Modernization*, (Trans. Necmiye Alpay), Tarih Vakfı Yurt Publishing, İstanbul, 2000.

Bahar Arslan

*Procjena druge ustavne revolucije između krajnjih ciljeva i ideologije –
Razmatranja o drugom ustavnom periodu kroz hegemonijski jezik kreiran
ideološkim teorijama i konceptima*

Rezime

Iako je faza u kojoj je Osmansko Carstvo ušlo u zapadnu civilizaciju započela periodom Tanzimata, stvarna promjena mentaliteta u gore spomenutoj osovini po prirodi odgovara periodu ustavne revolucije od 23. jula 1908. U procesu tokom kojeg je zaboravljena riječ “progres” (terakki) zamijenjena riječju “opadanje” (tedenni), zapadne države, gledajući Turke kao zakupce, a ne kao vlasnike svoje domovine, otvorile su vrata perioda u kojem se Osmansko Carstvo poistovjećuje sa “istočnim pitanjem” U tim okolnostima cilj unionista, koji su došli do izražaja kao revolucionarna intelektualna grupa tog vremena, bio je riješiti pitanje Orijenta unutrašnjom revolucijom i spriječiti da ono bude vanjsko pitanje. U ovom procesu, u kojem je ustavni parlamentarni sistem zamijenjen tradicionalnim poimanjem države zasnovanom na apsolutnoj vlasti sultana, došlo je do revolucionarnog prekida u drevnoj državnoj praksi. Pojmovi kao što su savjetovanje, nacionalni suverenitet, sloboda, jednakost, bratstvo, jedinstvo elemenata i napredak, koji su nastali kao rezultat modernizacijskih težnji intelektualaca tog perioda, postali su neizostavni elementi drugog ustavnog perioda. Uoči Prvog svjetskog rata, kada je svijet bio uvučen u opšti rat podjela, ova generacija, živeći sa fobijom od “izumiranja”, “podjele” i “dezintegracije”, dodala je osovini borbe protiv kolonijalističke strane Zapada na njihovu viziju modernizacije carstva ideološkim orijentacijama koje su primili od Zapada. U ovom članku predstavljeni su ciljevi i refleksi jedne revolucionarne generacije koja je slijedila misiju “spasavanja države” pomoću “socijalnog inženjeringa” u navedenom periodu, kojim su se ideološkim praksama i sklonostima hranili, prema kojim su radije zauzeli distanciran stav, kakvu interakciju je njihovo djelovanje stvorilo u turskoj državnoj tradiciji od tog perioda, te odrazi ovih orijentacija na društveno-ekonomske jedinice se vrednuju kroz parametre perioda. Odgovorima na pitanja o prošlosti, stanju i nezavisnosti carstva kreirali su osovine promjena u kontinuitetu koji je kružio od Ustavne monarhije do Republike pa do danas. Ovaj članak je pokušaj da se dekonstruiše, doduše u ograničenoj mjeri, naslijeđe koje se prenijelo od Ustavne monarhije do danas. U tom kontekstu, opće

karakteristike koje daju osnovu članku bit će otkrivanje lijekova koje su unionisti pronašli ili nisu pronašli, koji su se svojim greškama i zaslugama pojavili kao glavni akteri ovog krhkog procesa koji se proteže od prošlosti do sadašnjosti, i njihovo prenošenje u stvarna vremena.

**PRIKAZI
BOOK REVIEWS**

**Šaćić Beća, Amra – Mesihović,
Salmedin – Veletovac, Edin *Magični
svijet Ilira: historija zaboravljene
civilizacije*. Sarajevo: Mladinska
knjiga Sarajevo, 2021, 317 str.**

Nakon nešto više od stoljeća i po naučnog interesa za najstariju prošlost naroda koji naseljavaju područje koje danas nazivamo Zapadnim Balkanom, Mladinska knjiga donosi djelo koje je besprijekorna simbioza pionirskog i modernog pristupa istom. U cilju približavanja i popularizacije antičkog, ali i prahistorijskog perioda široj publici, izdavač se odlučio za autore koji opusom svoga rada daju potpuni kredibilitet svakoj iznesenoj činjenici ili otvorenom pitanju u ovom djelu. Amra Šaćić Beća, Salmedin Mesihović i Edin Veletovac su naučnici i istraživači koji se u svom znanstvenom modusu nerijetko mimoilaze pa tako čitatelj neposredno sudjeluje u svojevrsnoj konstruktivnoj i produktivnoj diskusiji. Osim znanstvenog diskursa, knjiga *Magični svijet Ilira-Historija zaboravljene civilizacije*, zahvaljujući očaravajućim ilustracijama umjetnika Emira Durmiševića, čitatelju pruža enciklopedijski, ali i bajkoviti doživljaj djela. Bajkovitom doživljaju doprinos daje i sam naslov, koji je vješto koncipiran da široj publici ne ostavlja dojam udžbenika, iako se u akademskom pristupu može smatrati udžbenikom.

U svojih osamnaest poglavlja, *Magični svijet Ilira* kroz hronološke i tematske cjeline obrađuje sve aspekte života zapadnobalkanskih zajednica kroz prahistoriju, protohistoriju i antiku, pa sve do asimilacije i naposljetku nestanka istih u novoj, srednjovjekovnoj monoteističkoj realnosti. Spornu etapu, u uvodnom poglavlju djela, Mesihović tretira kao najbitniju u procesu formira-

nja onog što danas nazivamo našom prošlošću jer smo u njoj sudjelovali kao kreatori, a ne samo kao objekti navedenog procesa. Činjenično, to i jeste etapa koja je spona između onog dijela našeg postojanja o kojem postoje minimalne informacije i ovog dijela kojeg smatramo bližom, pa i nacionalnom historijom. Poglavlje se završava analizom porijekla pojma *Iliri*, koje se od naziva jedne rimske provincije Ilirik, razvilo u sinonim za sve zajednice koje su naseljavale ovu regiju.

Uvodno poglavlje prati ono o historijatu istraživanja, autora Edina Veletovca, gdje se čitatelj upoznaje sa općim činjenicama, ali i pobliže upoznaje istraživače i autore koji su se istim i bavili. Vaclav Radimsky, Arthur Evans, Carl Patsch, Alojz Benac, Esad Pašalić, Ivo Bojanovski, samo su neka od imena bez kojih *Magični svijet Ilira*, ali i naša svijest o toj historijskoj etapi ne bi postojala.

Nakon iscrpnog diskursa o porijeklu imena Iliri, Mesihović u narednom poglavlju obrađuje porijeklo samih zajednica i njihovu genetsku vezu sa današnjim stanovništvom zapadnog Balkana. Kako se pitanje porijekla istog proteže od antičkih mitova i legendi, ne čudi da fakte o istom pronalazimo u epovima poput Ilijade i Odiseje. Upravo u tome se ogleda sva magičnost i mističnost svijeta koji su činile zajednice koje se popularno nazivaju Ilirima. Najstariji antički mit o njihovom nastanku zasnovan je na magijskim ritualima prilikom kojih je neizbježno prisustvo zmije, koja se smatra njihovom totemskom životinjom. O navedenom mitu, ali i mnogim drugima, piše Amra Šaćić Beća u poglavlju nazvanom *Iliri-junaci grčke mitologije*. Cijelo poglavlje popraćeno je likovnom vizualizacijom mitskih opisa tih naroda koji su starim Helenima bili tako daleki i mistični. Naravnim slijedom praćenja izvora, nakon usmenih legendi i predanja,

dolazimo do pisane riječi. Nažalost, u nedostatku domaćih pisanih izvora, okrećemo se onima koje su ostavili antički pisci. Sve od VII stoljeća p.n.e. pa do VI stoljeća, oni kroz prizmu kolektivne ideje o tim zajednicama, pišu o skoro svim aspektima njihovog života. Nešto objektivniji kontrast antičkim izvorima čine ostaci materijalne kulture indigenih zajednica. Ove dvije vrste izvora čine osnovu svega onog što mislimo da znamo o njima.

Nekoliko narednih poglavlja zajedno čine skladnu cjelinu koja opisuje vrhunac samostalne moći ovih zajednica, kada se formiraju prva kraljevstva na ovom geografskom prostoru. Poglavlje pod naslovom *Ardijejska država-kraljevstvo ilirskih gusara*, tumači najslavniji i najpopularniji period blizak široj publici, koja u istom može pronaći sve one likove i događaje koje izjednačava sa pojmom Ilir. Hronološkim slijedom, od vladavine kralja Agrona, preko Teute do Gencija, čitatelj, kroz magični svijet kraljeva i gusara, prati nastanak, vrhunac i pad slavnog ilirskog kraljevstva koje predstavlja, uvijek zanimljivu, kraljevsku prošlost puno prije srednjovjekovnog plemstva, koje čini okosnicu onog što smatramo nacionalnim identitetom. Nakon pada istog, nastupa etapa rimskog osvajanja budućeg Ilirika, koja je obilježena nizom ratova i vojnih intervencija nad domaćim stanovništvom. Uprkos snažnom otporu, svi ti ratovi vodili su ka postepenoj uspostavi rimske dominacije i konačnom formiranju provincije. Najslavniji momenat tog dugotrajnog otpora ogleda se u Batonovom ustanku, koji, u posebnom poglavlju, autori seciraju kroz uzroke, povod, izvore o istom, te njegove učesnike. Konačnom ofanzivom, 9. godine n.e., nastupa proces romanizacije, kojoj je posvećeno posebno poglavlje. Romanizacija je sa sobom

nosila sve ono što mijenja identitet određenih zajednica, od najmanjeg aspekta privatnog života pojedinca do promjene granica i geografskog opisa spornog prostora. U provincijama Panoniji i Dalmaciji nosioci promjena bile su novoizgrađene rimske komunikacije, a njihovo utjelovljenje Publije Kornelije Dolabela, rimski namjesnik.

Kada su privredne prilike u pitanju, autori u jednom poglavlju, donose svojevrsnu hronološku komparaciju razvoja određenih privrednih grana u vremenu prije rimske dominacije i za njeno vrijeme. Među njima se ističu stočarstvo, poljoprivreda, trgovina i zanatstvo te rudarstvo. Potonje je imalo veliki utjecaj na poteze rimske uprave koja je eksploatisala kako plemenite metale, tako i željezo, kojih je bio u velikoj mjeri širom novonastalih provincija. O eksploataciji svjedoče i pisani i epigrafski izvori. Poseban dio ovog poglavlja čini dio koji govori o najstarijim tragovima turizma u jugoistočnoj Europi, koje je usko vezano za vrela i toplice izgrađene na istima.

Pitanje *interpretatio romana*, koje pravi paralelu i izjednačava autohtona božanstva sa rimskim panteonom, autori predstavljaju u poglavlju pod nazivom *Religija Ilira*. Ono, kao i većina drugih poglavlja ima svoje uporište u djelima grčkih i rimskih autora. Autori se, također, dotiču religijskih simbola, svetih životinja i mitraizma, te kroz rimski utjecaj hronološki prilaze periodu kada na scenu stupa monoteizam. Ova promjena u duhovnom životu popraćena je progonima kršćana u Dalmaciji i Panoniji, o čemu autori govore u narednom poglavlju. Progona prestaju nakon Milanskog edikta, te dolazi do obimnije crkvene organizacije. U poglavlju se govori i o posebno zanimljivoj problematici kao što je krivovjerje na tlu Zapadnog Ilirika.

Posljednju cjelinu *Magičnog svijeta Ilira*, autori otvaraju sa historijskim poglavljem dominata, pod naslovom *Zapadni Ilirik u doba kasne antike*. U ovom periodu nastupaju drastične promjene u vojnom, administrativnom, monetarnom, ekonomskom i religijskom aspektu, pretežno u provinciji Dalmaciji, što je temelj buduće podjele Carstva na dva dijela. Panonija je, u tom periodu, trpila tzv. Veliku seobu naroda, invaziju Huna, Ostrogota i Gepida, a naposljeku i pad njenog centra, Sirmija pod avarsku vlast. Za nas je bitna specifičnost velikog broja careva koji su vladali u ovom periodu, a porijeklo su vodili sa današnjeg zapadnog Balkana. Bilo ih je deset i njima je posvećeno posebno poglavlje, nazvano *Rimski carevi iz (zapadnog) Ilirika*.

Vjerovatno najzanimljiviji dio ove knjige je poglavlje simboličnog i prikladnog naziva *Zanimljivosti*. Ono obuhvata određene specifičnosti iz svakodnevnog života indigenih zajednica, poput veze sa gusarstvom i razbojništvom ili predrasuda o njima koje su stekli Grci i Rimljani. Osim toga, autori donose specifičnosti u sahranjivanju, jeziku, imenima naseljima i sl., a sve to stilom i jezikom jednostavnog karaktera. U ovom poglavlju se ogleda izvršeni cilj približavanja struke široj publici, a sve to kroz prizmu naučnog diskursa. Na samom koncu knjige nalazimo leksikon, biografije autora, te iscrpnu bibliografiju sa izvorima i literaturom.

Magični svijet Ilira-Historija zaboravljene civilizacije je enciklopedijski primjer smislene, umjerene i izuzetno zanimljive diskusije, koja se vodi od pojave prvih interesa za najstariju prošlost do danas. Reciklirajući zastarjele narative sa modernim pristupom autori ovo djelo čine iznimno plastičnim i atraktivnim, kako struci, tako i onima kojima se ono slučajno nađe u ru-

kama. Razumljiv narativ i jezik doprinose da čitatelj otputuje u daleku prošlost i da ne osjeti potrebu da uzme predah na tom putovanju. Uz te okolnosti i perfekcionistački ispunjene metodološke kriterije *Magični svijet Ilira* predstavlja urnek nauke u službi običnog čovjeka.

DŽENEFA
MERDANIĆ ŠAHINOVIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2022.91

Enes Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina (1402-1459)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijske monografije, 2021, 482 str.

Historija moderne i savremene jugoistočne Evrope u kojoj je Bosna i Hercegovina prolazila kroz različite međunarodne kontekste, pritiske, prisvajanja, podjele i napade proizvela je opterećenja u svim aspektima pa i u definiranju i tumačenju ranije historije. Mada Bosna i Srbija predstavljaju dva zasebna srednjovjekovna organizma razvijena u različitim feudalnim okvirima i koji u određenim razdobljima u konkretnim situacijama imaju dodirne tačke kojima se prepoznaju njihovi međususedski odnosi, moderna i savremena literatura nisu bili kadri da ih u dovoljnoj mjeri oslobode svojih dnevno-političkih projekcija. Postavljeni tematski okvir u tretiranju bosansko-srpskih odnosa u XV stoljeću prvi je sveobuhvatniji i ozbiljniji pokušaj da se historiografija suprotstavi modernim projiciranjima. Pionirske odlike dolaze iz Bosne i Hercegovine iako je naučna mašinerija srpske historiografije tradicionalno jača, brojnija te finansijski i organizaciono daleko angažiranija. Knjiga koja je pred nama polazište ima u doktoratu

odbranjenom januara 2017. na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Odmjeravanje komunikacije dvaju susjeda podrazumijeva poznavanje njihove historije. U slučaju Bosanskog kraljevstva i Srpske Despotovine (dalje: Bosna i Despotovina) to je zahtjevna, ali neminovna preduslovna radnja. U tom pravcu dr. Enes Dedić (dalje: Autor) se pokazao u istraživačkom pogledu ne samo kao poznavalac starije izdavačke produkcije, sa klasičnim, nezaobilaznim pristupima kojima se historiografija služi decenijama, nekim djelima i radovima i stoljećima, nego i brojne novije teško sagledive produkcije i literature iz šireg regiona. U sagledavanju historiografskih napora Autor se prepoznatljivo rukovodi postavljenom i održavanom procjenom relevantnosti izdavačke ponude, pažljivo poštujući literaturu sa izvornom potkrijepom, kritički izdvajajući uočena prekoračenja u napisanom, ponekad i hiperkritički, valjda želeći da se autori moraju suprotstavljati svome vremenu, djelimično osuđujući literaturu, a ne vrijeme u kojem se ona stvara. Na drugoj strani, ponegdje ohrabrujući novije specijalizirane sintetske i fragmentarne ponude, Autor ima jasnu namjeru da prikaže i svježije pristupe kao modele savremene historiografije koji u daleko težim uslovima sa manje novih izvora ali sa više takta i sluha ostvaruju male ali značajne pomake u svijetu srednjovjekovnih spoznaja.

Skromna domaća medievalna izvorna ponuda za obradu ove teme, slabo očuvana naročito u bosanskom kontekstu, dopunjena je podacima iz inostranih arhiva putem većeg broja objavljenih zbirki koje je Autor konsultirao. Zahvaljujući ponudi objavljenih i naročito neobjavljenih građa Državnog arhiva u Dubrovniku, poslovično skromnija izvorna osnova srednjega vijeka za ovdje tre-

tirani vremenski okvir pokazala se relativno bogatom i presudnom za popunjavanje ponude teme odnosa Bosne i Despotovine. Opća politička kretanja u kontekstu politike Ugarske i Osmanskog Carstva, prepuna prijelomnih događaja reflektiranih na razvijene unutrašnje odnose dvaju malih zemalja našlo je svoga odraza u savremenom Dubrovniku. Iako su egzistirali u nekim aspektima različitim u nekim sličnim feudalnim, političkim, društvenim, privrednim, vjerskim i kulturnim osnovama, Bosna i Despotovina, kako autor pokazuje, dva zasebna feudalna subjekta sa različitim a ponekad i istim seniorima, u očima Dubrovčana, u njihovoj ekonomsko-političkoj strategiji prema zaleđu, predstavljali su jedinstveni ekonomski prostor. Dubrovačka vizura otuda je registrala sve ono što je bilo problemskim osnovama i što je nerijetko na rijeci Drini, ili u Srebrenici, ili na putu karavana preko Bosne prema bogatim rudonosnim područjima u Despotovini, ukazivalo na političku ili privrednu smetnju, tj. ono što ugrožava njihovu sadašnjost i budućnost. Prepoznavanjem kvaliteta izvorne osnove za produbljanjem saznanja Autor je, ispostavilo se, napravio ključan izbor ali ne i lagan put u radu jer arhivska građa, uostalom kao i stariji radovi nastali na njenoj podlozi, poslovično nikad nije unaprijed pripremljena niti prilagođena novoizabranoj temi.

Suženu izvornu bazu poznatih pokazatelja Autor je prevazišao afirmiranjem brojnih sitnih fragmenata koje nude odluke pojedinih dubrovačkih vijeća. U tom svojevrsnom moru uglavnom neobjavljenih, ponekad neidentificiranih, nejasnih i nekontekstualiziranih informacija Autor je uspio da ostvari zavidnu kontrolu i da ih uspješno poreda u metodološki dobro isplaniranoj i postavljenoj hronološkoj i tematskoj ponudi svoga

rada. Iako su duža pisma i šira komunikacija u prepisci Dubrovnika sa Ugarskom, Osmanskim Carstvom, Despotovinom i Bosnom, Autor nije bio u prilici da se susreće sa konkretnijom korespondencijom prilagođenom za svoju temu, već je ostajao osuđen na sitnije, usputne, ponekad u pismima i teže uočljive pokazatelje koji se mogu pronaći. I u tom pravcu Autor je iskazao zavidan istraživački napor i ostvarenim rezultatima *de facto* savremenom dobu još jednom potencirao i ohrabrio arhivski rad kao bitnu podlogu za spoznajom.

Pored analize historiografije i prezentacije izvorne podloge uvodnim dijelom Autor je ponudio i informativnu historiju Bosne i Srbije do kraja XIV stoljeća, kako bi svojoj temi obezbijedio polazne pozicije a ispada i, izvršenom kratkom demonstracijom, struci pokazao koliko su potrebna nova detaljnija sagledavanja historije iz vremena Stjepana II i Tvrtka I Kotromanića, sa jedne i Srbije Nemanjića, sa druge strane.

Autorova metodološka ponuda započinje pregledom političke historije, kombiniranim praćenjem prilika u Bosni i Despotovini. Izložena materija u izdvojena četiri krupna poglavlja sa brojnim potpoglavljima, u kojima količinski varira, postavljena je u skladu sa diktatom pronađenih i obrađenih izvora te elaboracijama literature. Konceptualno odnose Bosne i Despotovine u svome izrazu Autor jasno pronalazi i prati prema općim tokovima kojima je diktirana historija jugoistočne Evrope, u problemskim osnovama ugarske unutrašnje i vanjske politike značajno do 1415, do kada je njihov odnos predodređen, i u kojima je Despotovina silom prilika ranije našla mjesto vazala i bolju poziciju od Bosne, zatim u djelovanju Osmanlija u Bosni i protiv Ugarske i prevlašću Osmanlija u Despotovini do 1459, a posebno ističući vrijeme

međusobnog sukobljavanja na svojevrsan način ograničenog konavoskim ratovima 1430-1454. godine. Nalazeći se u različitim situacijama bosanski kralj i srpski despot reagiraju raznoliko ili jedinstveno pritisnuti čekićem i nakovnjem između izmjenjivih polariteta Mađara i Turaka. Autor uspješno prepoznaje različite modele koje Mađari interesno primjenjuju prema Bosni i Despotovini, prilagođavajući tuđe posjede mađarskom granicom prema Osmanlijama. Iscrpnim analizama usitnjene dubrovačke građe Autor uspijeva da pokrene brojne epizode i da u njima prepozna razloge u kojima su se kraljevi i despoti slagali, razilazili ili sukobljavali. Despot Đurađ Branković je relativno uspješno lavirao u općim tokovima, mijenjajući strane i ulazeći u rizične aranžmane sa Osmanlijama, gubio je i vraćao posjed, ostajao na ostacima despotstva ali nije uspio izbjeći napadanja i protivne strane naspram bosanskih vladara i velmoža. Tako i bosanski vladari i velmože. Svi su se oslanjali samo na svoje procjene i pokušavali da osiguraju i sačuvaju posjed, zavisno od situacije, kod ugarskog ili osmanskog vladara. Djelovanje Kosača, Zlatonosovića, Dinjičića-Kovačevića i Pavlovića, ponajviše isturenih prema Despotovini ispraćeno je u epizodama brojnih osmanskih upada i sukobima ili zajedničkim akcijama sa despotom, problemima u Zeti gdje se Venecija pojavljivala kao stabilan faktor, a ponajviše u dva konavoska rata u kojima su Dubrovčani u Despotovini nalazili protivtežu bosanskim velikašima i vladarima. Nazivajući bosansku epizodu vlasti bosanskog prijestolonasljednika despota Stjepana Tomaševića i propast Despotovine 1459. svojevrsnim vrhuncem i finalom u obradi svoje teme, Autor je ne smatra epilogom dugotrajnih odnosa, prevelikim ambicijama niti bosanskom krivicom nego uobičajenim nastavkom sprovođenja

ugarskog plana zaštite južnih granica, u kakvim kombinacijama je Despotovina počela i da živi ali i da propada.

Zajednički okviri u kojima se nalazi Bosna i Despotovina nastupaju u ugarskom okrilju početkom druge decenije XV stoljeća, ispostavlja se praćenjem kasnijeg razvoja, u startu sa različitim ugarskim aršinima i neriješenim posjedovnim problemima na graničnom području. Srebrom bogati rudarski bazen Srebrenice pretvorio se ugarskim mijenjanjem u kontinuirani problemski osnov pred susjedima skoro do propasti Despotovine razdrmajajući, pred šutnjom izvora još uvijek se može reći, inače ne previše složenu niti značajnije njegovanu međusobnu komunikaciju. Izdvojeni tematski okviri u metodološkoj postavci Autora otuda su i zasebnim poglavljem posvećeni Srebrenici koju Autor primjereno naziva jabukom razdora u odnosima Bosne i Despotovine, te vezivnom posebnom cjelinom o privredi u međusobnoj komunikaciji susjeda. Inspirativnim za dalji rad Autor otvara niz problemskih osnova povezanih za djelatnost lokalne vlastele, primjerice Dinjičića, koja je na širem području Srebrenice i dalje nedovoljno jasno kontekstualizirana. U osnovi srebrna ruda područja Srebrenice i privredni promet su srž koja ostaje prepoznatljivo obilježje ovog tematskog okvira. Autor je poduzeo zavidan istraživački napor u prezentaciji krupnih i sitnih isječaka političke i privredne historije Srebrenice i bogatog privrednog prometa na relaciji Despotovina-Bosna-Dubrovnik. Suština uspješnosti Autorove strpljivo postavljene prezentacije je u prepoznavanju poluga koje akteri pokreću u svojoj ekonomskoj politici. Interesi Dubrovnika u kontinuiranom i živom prometu proizveli su refleksno ovisan suodnos sirovinama bogatih sredina i posjeda u zale-

đu. Novoštine (novosti) kao dodatne mjere bogaćenja ugrožavaju postojeće zakone ekonomije. Pritisak ide zabranom kretanja trgovaca i kapitala, kontrolom puteva, promjenom trgovačkih ruta i kanala, povećavanjem carina, uvođenjem novih dadžbina i sličnim mijenjanjem ustaljenih pravila kojima se štiti stoljećima utabana tradicija i historijsko pravo biznisa na istočnoj jadranskoj obali. Te poluge Autor dijagnosticira kod svih aktera nalazeći brojne epizode u kojima je prvenstvo i slavodobitna pozicija pred prirodnim silom ekonomskih tokova bila varljive i promjenjive sreće kod svih učesnika. Pa i kod pronicljivih Dubrovčana.

Dubrovačko posmatranje političkih i ekonomskih prilika u zaleđu u pravom smislu je bogato naspram informacija vezanih za vjerske aspekte. To je suština dubrovačke zbilje, odsustva vjerske organizacije u vlastitim političkim tijelima i preslikavanje takvog profila na vanjskopolitičku orijentacije prema slavenskom zaleđu. Značajno se to odrazilo u mogućnosti Autora, kao i ranijih istraživača dubrovačke građe, da ravnopravno tretira i ovu problematiku. Autor ističe opće vjerske tokove u kojima su prepoznatljive linije djelovanja Crkve bosanske katoličanstva i pravoslavlja, ali ponajviše problematičnosti pronalazi u praćenju crkvene organizacije pravoslavlja u Bosni. Srpska pravoslavna crkva gubitkom političkog oslonca na posjedima koje inkorporira bosanska država tokom XIV stoljeća povlači svoju organizaciju u konture novih granica srpske države. Takvi potezi u novom ambijentu, u Bosni, prepuštenoj slabije prepoznatljivoj lokalnoj crkvenoj organizaciji i pravoslavnom stanovništvu, predodredili su snažnu konkurenciju i utjecaj organiziranijeg katoličanstva, prije svega u djelovanju franjevacu i, od vlastele i vladara, favorizira-

ne Crkve bosanske. Autor nije zadovoljan brojnim angažiranim ali i domaćim pristupima (Borisa Nilevića, prije svega), jer nisu definirali probleme u spoznaji koji dugo vremena stoje i ostaju neriješeni u vjerskoj problematici u srednjovjekovnoj Bosni. Naprotiv, krećući se linijama utabanim djelima Mihaila Dinića Autor je olakšano rješavao tematsko poglavlje posvećeno zajedničkoj granici Bosne i Despotovine. Predmet propitivanja više su bili noviji pristupi kojima su brojna neriješena pitanja jednostrano postavljana. To je granica koja je u XV stoljeću doživljavala ponajviše promjena. Autor posebno ističe labilnost granice u okolini Srebrenice, Zvornika i Višegrada.

Odnos Bosanskog kraljevstva i Srpske despotovine je poput tipičnog sliva ponornice koja na pojedinim mjestima i iskričavo daje površinsku sliku svoga toka. Takvi su i izvori za izučavanje historije srednjeg vijeka, ali slika međusobnih odnosa ovih dvaju susjeda u XV stoljeću nije samo zbog izvorne građe takva, nego zato što je, pokazuje se, takvom zaista i bila. Izvori pokazuju da se radi o dva različita subjekta koji imaju svoje dodirne tačke, raspoređene više na mjestima općih kretanja nego u strukturi međusobnog prožimanja. Iznesenim stavovima Autor pokazuje da brojna literarna vezivanja i promatranja zajedničkog razvoja i uporednog praćenja historije Bosne i Despotovine nisu bila objektivna jer su ponajviše zajedništvo robe, ekonomskog postupka ili stranih trgovaca, Dubrovčana prije svega.

Knjigom dr. Enesa Dedića, *Bosansko Kraljevstvo i srpska Despotovina (1402-1459)*, obogaćena je historiografija u istraživanju i spoznaji historije srednjovjekovne Bosne. Značajno je popunjena praznina u proučavanju odnosa Bosne i susjeda tokom XV stoljeća i skrenuta je pažnja na obradu

međusobne komunikacije Bosne i Srbije u ranijim razdobljima. Enes Dedić je poduzeo zavidan istraživački napor u radu na neobjavljenoj arhivskoj građi i objavljenim zbir-kama, pokrenuo raniju literaturnu podlogu, elaborirao ogroman broj fragmentarnih i obilnijih polazišta potrebnih za elaboraciju svoje teme i u metodološkoj postavci pokazao primjernu postavku rješavanjem nedovoljno poznatih momenata, podržavanjem i potvrđivanjem riješenih i isticanjem neriješenih epizoda. Svojim pristupom, polaskom od izvora informacija i rasterećen od dnevnopolitičkih projekcija, Dedić je u svome vremenu uspješno predstavio zahtjevan tematski okvir. Brojnim metaforama i paralelama, prepoznatljivim manirom izražavanja svoga profesora i uzora Dubravka Lovrenovića, Dedić je uspješno razbijao stil suhog stručnog izražavanja kojim se zadaci ove vrste neminovno moraju pisati. Nalazimo se pred knjigom koja zasluženno pretpostavlja poziciju stručnog rada i naučnog djela, sadrži elemente literaturne trajnosti, svojevrsnog metodološkog uzora, a zahvaljujući definicijama riješenih i neriješenih pitanja i dobrih polaznih elemenata sveprisutnosti u budućim elaboracijama. Pored struke, prezentirana ponuda i kurentan tematski okvir zaslužiti će opravdan interes kod ljubitelja starine i šire čitalačke publike.

ESAD KURTOVIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2022.96

**Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi*,
ur. Amer Maslo. Sarajevo: O.Z.
Rekultura/U.G. Videoarhiv, 2022,
275 str.**

Izdavačka kuća “Rekultura” iz Sarajeva pokrenula je ediciju pod nazivom “Bosanski klasici”, te je uz pomoć Udruženja građana “Videoarhiv” objavljeno novo izdanje dvije knjige autora Hamdije Kreševljakovića.¹ Treće djelo, objavljeno 2022. godine, predstavlja zbir Kreševljakovićevih prigodnih tekstova, a koje je on objavljivao povodom smrti svojih saradnika, prijatelja ili osoba koje su bile korisne u društvu u kojem su živjeli. U knjizi pod nazivom *Nekrolozi*, a čiji je urednik historičar i saradnik Orijentalnog instituta u Sarajevu Amer Maslo, objedinjeno je i objavljeno četrdeset takvih tekstova. Djelo je podijeljeno u tri dijela. Prvi čini uvodna studija pod nazivom “*Bistar, naobražen i čedan*”: *Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888-1959)*, koju je napisao urednik. Potom, drugi dio predstavljaju Kreševljakovićevi nekrolozi, a posljednji je pogovor *Kreševljaković: esej o porodičnoj prošlosti* autora Nihada Kreševljakovića.

Autor uvodne studije čitaoca upoznaje s prilikama koje su vladale u Bosni i Hercegovini nakon dolaska Austro – Ugarske Monarhije na ovo područje, te govori o pozitivnim promjenama koje su uslijedile nakon 1878. godine. Jednu od takvih Maslo vidi u obrazovanju, jer se sve veći broj musliman-

ske omladine opredjeljivao za odlazak na studije u zapadne zemlje. Studenti su stečena znanja i savladanu metodologiju istraživačkog rada primjenjivali nakon povratka u domovinu, a što je u značajnoj mjeri, ističe autor, uticalo na razvoj historijske nauke. Pozitivne promjene u obrazovanju i nauci, a koje su izazvane političkim promjenama i migracijama, rezultirale su upotrebom stečenih znanja i objedinjavanjem kultura Istoka i Zapada, za proizvodnju znanja, koje mi i danas koristimo. U stručnom domenu autor Kreševljakovića ocjenjuje najznačajnijim muslimanskim historičarem iz Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 20. stoljeća, dok njegovu ličnost smatra odmjerenom i nekonfliktnom. Maslo je u uvodnoj studiji predstavio stavove drugih autora o Hamdiji Kreševljakoviću iz čega možemo zaključiti da je bio izuzetno cijenjena i uticajna osoba. Sarađivao je sa Ferdom Šišićem i Vjekoslavom Klaićem. Zahvaljujući angažmanu ovog prvog, postao je dopisnim članom Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU).

Nakon Prvog svjetskog rata, posvetio se naučnom radu. No, nakon Šestojanuarske diktature trebao je biti premješten iz Sarajeva u Surdulicu, što je on odbio. Rezultat ovakve reakcije bilo je penzionisanje 1932. godine. Navedeni primjer nam pokazuje uticaj političkih i ideoloških promjena na život i rad “malog” čovjeka. Iako u penziji, Hamdija Kreševljaković nastavio je s radom. Bavio se istraživanjem i pisanjem, a koje je upotpunjavao “izlaskom na teren” i razgovorom s lokalnim stanovništvom, te bilježio njihova sjećanja na esnafe, obrte i trgovinu ranijih perioda. Na svojim putovanjima sticao je i prijatelje, među kojima se ističe Mehmed Handžić, kojem je napisao prigodan nekrologij, gdje govori i o zgodama i

¹ Pogledati: Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878.*, Sarajevo, Rekultura i Videoarhiv, 2021; Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Sarajevo, Rekultura i Videoarhiv, 2019.

anegdotama s putovanja. Uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) ponovo se dešavaju promjene u životu Kreševljakovića.

Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH formiralo je Komisiju, koja je trebala da donese zaključke o rasnom porijeklu Roma, a Hamdija Kreševljaković bio je jedan od njenih članova. Stav Komisije glasilo je da Romi pripadaju arijskoj rasi. Maslo smatra da je tročlana komisija ovim postupkom nastojala sačuvati Rome od progona. Novom političkom promjenom i dolaskom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) na vlast Kreševljaković nije bio među uhapšenim muslimanima, čak je dobio bolje pozicije poput profesora u gimnaziji, te saradnika u Zavodu za zaštitu spomenika kulture NR BiH, te potpredsjednika Naučnog društva BiH. Pored istraživačkog rada, Kreševljaković se isticao i po svojim karakternim osobinama. Opisan je kao skromni dobrotvor. S obzirom da je i sam imao teška iskušenja u načinu finansiranja svojih istraživanja, nastojao je to drugima olakšati, zato je finansirao muslimansku omladinu podstičući njihovo školovanje u Evropi.

Drugi dio knjige predstavljaju objavljeni nekrolozi Hamdije Kreševljakovića. Njih četrdeset, koje je objavljivao u vremenskom periodu od 1910. do 1956. godine u časopisima *Sarajevski list*, *Pravda*, *Napredak*, *Novosti*, *Novi Behar*, *Nove starine*, *Bosanska vila*, *Hrvatska svijest*, *Učiteljska zora*, *Narodna uzdanica*, *Islamski svijet*, *El-bidaje*, *Život*, *Glasnik Islamske vjerske zajednice*. Kreševljaković je najviše pisao o onima koji su promovirali nauku, izučavali određenu naučnu disciplinu, a rezultate svog istraživanja objavljivali u naučnim časopisima. No, pored njih, posvećivao je pažnju i onima koji su bili društveno korisni u svojim

sredinama i koji su bezrezervno pomagali druge poput berbera, ljekara i drugih dobrih ljudi. U svojim tekstovima nastojao je ostaviti uspomenu na njih kako bih ih se narod sjećao. Pisao je s jednakom ljubavlju i poštovanjem i o ženama i o muškarcima. Društvo koje je poznavao bilo je multikonfesionalno, stoga su nekrolozi posvećeni i onima s titulama hafiza, hadžija, hodža, ali i fratrima, s kojima je provodio mnogo vremena u samostanima i među kojima je bio veoma cijenjen. Struktura njegovog pisanja o pokojniku sastojala se od informacija o rođenju, porijeklu, potom o mladosti i obrazovanju umrlog, a završavao bi s radnjama i poslovima koje je obavljao sve do svoje smrti. Ukoliko je bio prisniji s umrlim govorio je i o njihovim zajedničkim doživljajima i anegdotama, koje je uvijek zanimljivo čitati, te bi pojašnjavao knjige i radove koje su objavili. Mnogi, o kojima je poslije njihove smrti pisao, imali su težak životni put, što su najčešće pratili loši materijalni uslovi, nastojeći istaknuti njihovu početnu tačku, koja nije obećavala mnogo, ali ipak su uspjeli ostvariti mnogo. Pretpostavljamo da se Kreševljaković suosjećao s njima, s obzirom da ni sam nije imao mnogo bolje finansijske uslove. Nekrolozi su objavljeni bez korektura i prilagodbi, tako da je zadržan arhaičan govor u Kreševljakovićevim tekstovima. Fraze koje je često ponavljao nakon informacije o nečijoj smrti bile su “eto, i njega više nema” ili “i eto, u najvećem radu prekide ga smrt”, a završavao sa “Vječna slava” ili “Rahmetullahialejhi”. Imao je običaj nekrolog iskoristiti i obratiti se mladima, nudeći biografiju i život pokojnog, za inspiraciju mlađim generacijama. S druge strane, mladi su bili Kreševljakovićeva motivacija. Vodio je računa o njima, najviše o svojim učenicima, ali je bivao i posebno emotivan kada bi mlada

osoba napustila ovaj svijet, a koja je mogla još uvijek naučno doprinositi. Pišući o umrlima donosio je i historijska svjedočanstva, poput reakcije ljudi na reforme, crtice iz historije Sarajeva, usmene predaje. S ove vremenske distance posebno su interesantni dijelovi o načinu nabavke literature i njihovog čuvanja.

Veoma emotivan tekst posvetio je svom najboljem prijatelju Hamzaliji Ajanoviću, o kojem je napisao prigodan nekrologij. Dan njegovog preseljena nazvao je "crni petak" a tekst je potpisao sa "Tvoj Hamdija", umjesto uobičajenog potpisivanja imenom i prezimenom ili inicijalima, kako je to inače radio. Kreševljaković se jedan period svog života brinuo i žalio na nerazumijevanje, te je bio na udaru političkih krugova oko reisul-uleme Fehima ef. Spahe. No, i pored toga, nakon reisove smrti napisao je prigodan tekst o njemu, gdje ga je ocijenio sposobnim, učenicim i iskusnim, što dovoljno govori o ličnosti Hamdije Kreševljakovića.

Posljednji dio knjige *Pogovor: Kreševljakovići: esej o porodičnoj prošlosti* napisao je Nihad Kreševljaković. Autor se, kao unuk Hamdije Kreševljakovića, kratko osvrnuo na povijest i porijeklo porodice. Kreševljakovići se spominju kao jedna od porodica koja živi na Vratniku oko 1730. godine. Pretpostavlja se da su porijeklom iz Kreševa, a da je njihovo ranije porodično ime bilo Šećo. Porodica se bavila trgovinom, a Hamdijina majka Džemila došla je iz Užica oko 1862. godine u Sarajevo. U daljem tekstu pogovora, govorio se o njegovoj braći i sestrama, te se iznose osnovne informacije o njegovom školovanju i naučnom putu. Na kraju knjige nalazi se *Rječnik nepoznatih imena i geografskih pojmova*.

Djelo *Nekrolozi* Hamdije Kreševljakovića govori o društvenim kontekstima, koji

utiču na istraživača, a od kojih se ne može otrgnuti, ali u isto vrijeme govori i važnosti uticaja sredine, odnosno ljudi s kojima naučnik saraduje, djeluje, savjetuje i nadopunjuje. Hamdija Kreševljaković je od svojih prijatelja i neprijatelja uzimao i koristio ono najbolje, što je možda rezultiralo da danas bude među najcitiranijim autorima iz Bosne i Hercegovine u historiografskoj literaturi. Uvodna studija koju je napisao urednik Amer Maslo predstavlja značajan tekst o Kreševljakoviću, kojim je on odao počast jednom od najboljih domaćih historičara, slično kako je nekad sam Kreševljaković radio. *Nekrolozi* sadrže mnogo detalja iz privatnog života, te govore i o njegovoj ličnosti, što nije bilo poznato široj javnosti. Odlukom da se uradi jedno ovakvo djelo urednik i izdavači su nas podsjetili na mnoga velika imena bosanskohercegovačke povijesti, profesore, učitelje i druge, a koje smo mi oдавно zaboravili. Knjiga donosi i izvore iz svakodnevnog života, kako jednog istraživača, tako i društva s kojim je boravio, s obzirom da se u nekrolozima pronalaze priče nastale iz sjećanja ljudi s kojima je Kreševljaković svakodnevno razgovarao. Ovim je dat dobar uvid u život, rad, pisanje, stvaranje i način komunikacije ne tako davnog vremena, a što možda nije bio prvi cilj prilikom objavljivanja djela.

ALEN BORIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2022.99

Jure Ramšak, (*Samo*)upravljanje intelekta – društvena kritika u kasnosocijalističkoj Sloveniji. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/ Udruga za modernu povijest, 2022, 267 str.²

Društvena kritika, danas pomalo i “margovit” pojam uslijed velikog medijskog prostora, uveliko se odmakla od onoga što je ona predstavljala npr. pola stoljeća. Legitimno je pitanje da li je njen sadašnji oblik, kojem svjedočimo kroz razne medije našeg društva, zapravo njena evolucija ili degradacija kritike isključivo na instrument obračuna sa neistomišljenicima, bilo političkim, ekonomskim ili vjerskim. Iako Jugoslavija kao država ne postoji već nekoliko decenija, polarizirajući narativi o njoj i dalje su itekako “živi” i prisutni u javnom diskursu, gdje su jasno profilirani sa jedne strane narativi o “utopiji” zvanom Jugoslavija, a sa druge strane o Jugoslaviji kao “mračnoj” tamnici mnogih naroda ovih prostora. Međutim, pitanje društvene kritike u socijalističkoj Jugoslaviji do sada nije dobijalo preveliku pažnju, kako istraživača, tako ni korisnika gorespomenutih narativa. Do sada, narativ se svodio na dvije verzije, “moglo se pričati šta se htjelo, samo ne protiv Tita i Partije”, te da je cenzura u socijalističkoj Jugoslaviji “gušila” bilo kakav vid slobodnog mišljenja. S tim u vezi, knjiga Jure Ramšaka, koja tretira pitanje društvene kritike u kasnosocijalističkoj Sloveniji, odlučno se hvata

u koštac sa takvim narativima, te jasno pokazuje kako je društvena kritika bila i više nego prisutna, te da je kao takva prošla i nekoliko faza svoga razvoja. Također, moglo bi se reći da je društvena kritika tada bila dosta smislenija i svrsishodnija, nego što je to danas slučaj.

Knjiga Jure Ramšaka pod naslovom (*Samo*)upravljanje intelekta, objavljena u Udruženju za modernu historiju u prijevodu sa slovenačkog jezika Aide Škoro-Babić, počinje sa pitanjem šta treba da znači grčki koncept *kritika* kao “spособnost procjene” unutar državnog socijalizma? Kada je Jugoslavija u pitanju, kritika i kritička misao svoje mjesto je izborila nakon Titovog odlaska iz “sovjetskog” tabora, kada je potraga za vlastitim putem u socijalizam otvorila vrata misaonom svijetu. Dodatno, autor ističe kako upravo analiza kritike u vremenu kada je socijalistički poredak još uvijek izgledao vječan može najviše reći o poziciji društvene kritike u samoupravnom socijalizmu. Izdvojeniji primjer Praškog proljeća 1968. godine i njegovu konsekvencu u vidu stvaranja termina “disident”, autor konstatira kako je taj termin zapadne provenijencije, ali da u kontekstu Jugoslavije i mnogih zbornika radova o opoziciji u njoj, istraživači gotovo da nisu dali nikakve podatke o disidentstvu, čime autor jasno daje osvrt na istraženost teme kojom se bavi. Sa druge strane, boljševički stav prema opoziciji i protivljenje službenoj politici iskristalizirao se ubrzo nakon revolucije, gdje je Lenjinova odlučnost diktirala obračun ne samo sa klasnim neprijateljima, već i sa onima koji su bili protiv apsolutne boljševičke diktature. Jedan od bitnih problema koje je Ramšak uočio u svom istraživanju, jeste problem izvođenja najosnovnijih termina i kriterija u vezi sa formama i neprilagođavanjem u vrijeme socijalizma. Autor je to odlično prikazao upravo na

² Predstavljanje knjige dio je aktivnosti realiziranih u bilateralnom projektu “Historijska iskustva života u Jugoslaviji: Bosna i Hercegovina i Slovenija u komparativnoj perspektivi”, realiziranom na Univerzitetu u Sarajevu – Filozofskom fakultetu, podržanom od Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke (FMON).

terminu disidentstvo i argumentu o različitosti disidentstva od jugoslavenskih formi suprotstavljanja zbog nižeg stepena represije u Jugoslaviji, sa čime se autor u potpunosti ne slaže. Još jedan važan dio uvodnog poglavlja jeste i autorov osvrt na korištenu građu iz fondova CK Saveza komunista Jugoslavije, Marksističkog centra pri CK SKS, Komisije Socijalističke Republike Slovenije za odnose sa vjerskim zajednicama i niza drugih, kao što su štampa, tekstovi kritičara i sl., na osnovu čega autor gradi svoju historografsku rekonstrukciju.

Naredno poglavlje knjige nosi naslov *Kulturni sistem socijalističkog samoupravljanja* (35-71), koje autor započinje konstatacijom da su svi socijalistički sistemi toga vremena imali jedan referentni oblik, ali sa krajem Drugog svjetskog rata kroz dvije decenije, stvorene su tolike razlike između njih da su mnoge socijalističke zemlje imale mnogo više dodirnih tačaka sa "kapitalističkim" zemljama nego li sa socijalističkim. Vrlo važan momenat koji je utjecao na razvoj društvene kritike u Jugoslaviji bio je "raskol" sa Sovjetskim Savezom 1948. godine, jer je to imalo za posljedicu traženje vlastitog puta i vlastite interpretacije marksizma. Kroz naglašavanje vlastite različitosti ili posebnosti u odnosu na Sovjetski Savez, stvoren je sigurnosni ventil, putem kojega se mogla puštati kritika. Autor naglašava kako u Jugoslaviji cenzura nije formalno postojala, ali je zato postojala kompleksna mreža formalnih i neformalnih mehanizama koji su imali efekat cenzure. U Jugoslaviji je postojao diferencirani odnos prema društvenoj kritici koji je bio posljedica specifičnog međunarodnog položaja i unutrašnjeg uređenja Jugoslavije. Drugi bitan dio ovoga poglavlja jeste i "proces kristalizacije", odnosno obračun tvrde partijske linije sa liberalnom strujom u

Sloveniji, gdje prevagu odnosi "stara garda", kako je autor naziva, koja se nastojala ponovno približiti otuđenim radnicima kroz upiranje prstom u "tehnobirokratske" srednje generacije. Van tog obračuna nije ostala ni kultura, kada je vlast definisala uslove za ulazak narodnih masa u kulturu, te na taj način i kultura postaje uključena u samoupravne odnose. Na samom kraju poglavlja, autor se hvata u koštac sa tezom da postoji organska veza kritike i društvenog sistema, jer prema riječima E. Kardelja, društvena kritika se ne može odvojiti od političke borbe. Iako ograničavanje društvene kritike nije dovodio u pitanje, dolazio je u dilemu oko upotrebe administrativnih mjera za njeno ograničavanje.

Kritika socijalističkog humanizma (str. 71-101) naslov je trećeg poglavlja knjige, koje autor započinje dilemom Tarasa Kermaunera "Kako preživjeti totalitarizam i kako unutarne ne izgubiti kada shvatiš da je tvoja idealna idealistička ideja, odluka za lijevu opciju, ne samo iluzija nego put u totalitarizam?". Posebna pažnja posvećena je Dušanu Pirjevecu, koji je zbog krize u koju je državu dovela "potpuno nekreativna i nesposobna drugorazredna garnitura" izgubio vjeru u socijalističku Jugoslaviju. To je uvjetovalo formiranje njegovog stava da Jugoslavija treba da napusti model samoupravljanja te se prikloni ili istočnom bloku ili pak kapitalističkom Zapadu. Vrlo važno pitanje u ovom poglavlju jeste i pitanje "nacionalnog nihilizma", čiji su glavni zagovornici bili upravo Kermauner i Dušan Pirjevec. Kermauner je smatrao da je slovenački nacionalizam postao ekspanzionistički orijentirana ideologija onog momenta kada je prestala opasnost od "prijeratne srpske hegemonije". Dodatno, članak Pirjevca *Vprašanje o poeziji, vprašanje o narodu* podigao je veliku

prašinu tadašnje javnosti, ali i intelektualnih krugova, gdje je autor istakao ubjeđenje o nauci kao najvišem autoritetu čovječanstva. Autor prati dalje kako je Pirjevčev tekst uticao na daljni razvoj slovenske misli kroz djelovanje Marijana Krambergera koji je zapravo legitimirao prelazak u druge narode kao nešto sasvim prihvatljivo za svakog Slovenca. Uprkos kontroverznim stavovima za to vrijeme, autor ističe kako se “nihilistima” nije moglo očitovati značajnije odstupanje od marksističke teorije. Neki od najglasnijih protivnika ove teze bili su između ostalog i Matej Bor, član partizanske generacije, koji je smatrao da odbacivanjem nacionalnog motiva nestaje svaki vid i argument otpora.

Četvrto poglavlje u knjizi, *Sociološka kritika samoupravljanja* (str. 101-125), upravo tretira pitanje transformacije sociologa u “nove naučnike” šezdesetih godina i njihove kritike samoupravnog sistema Jugoslavije. Upravo u šezdesetim godinama dolazi do osnivanja Visoke škole političkih nauka i Odjela za sociologiju, što u očima autora predstavlja početak organiziranog naučnog djelovanja, koje će se vremenom udaljiti od pokroviteljstva Partije koje ih je pratilo. Pored toga, osnovan je i časopis *Teorija in praksa*, koji je prema riječima svojih osnivača bio pravi “marksistički časopis”. Prateći Veljka Rusa, pripadnika kritičke generacije, autor na pozornicu iznosi njegove stavove glede samoupravljanja, a to je da organski razvoj samoupravljanja može biti samo ukoliko se konflikti rješavaju organizirano sa “legalizacijom” opozicionih tenzija. Pored ovih tvrdnji, Rus je uvidio i niz drugih mana samoupravljanja, od koji je jedna da je samoupravljanje postalo alibi za odgovornost vodećih grupa, čime su se efektivno centri moći oslobodili odgovornosti za moć koju imaju. Kritika koju je uputio Veljko Rus, ubrzo ga

je dovela u sudar sa vlastima, te je on 1972. godine na sjednici CK Saveza komunista Slovenije, optužen za “neprikladno razumijevanje samoupravljanja”, a na kraju biva i uklonjen sa fakulteta. Za razumijevanje pozicije kritike i vlasti, jako je bitno stanovište Vladimira Arzenšeka, koji je istakao kako “u Sloveniji danas nema pokreta”, odnos da bez institucionalizacije konflikta u jugoslovenskom društvu nije moguće ostvariti djelovanje konfliktnog modela. Upravo zbog toga, Arzenšek smatra kako uprkos konfliktu kritike i vlasti, nije moguće doći do promjena, jer ti konflikti nisu institucionalizirani. U drugom dijelu poglavlja, autor se osvrće na obračun slovenačkih vlasti sa “funkcionalistički” usmjerenim profesorima, ali naglašava kako taj konflikt, iako je krenuo uobičajenim tokom, doživljava dosta drugačiji razvoj nego svi prijašnji obračuni vlasti sa kritičarima. Razlog tome leži u velikoj podršci koju su profesori dobili od svojih studenata, te je vlast bila primorana da formira posebnu komisiju za procjenu stanja na FSPN-u, koja je zaključila kako u visokom školstvu nema mjesta za one koji su u tumačenju društvene stvarnosti koristili “nemarksističke metode”. Autor pominje i mišljenje Bože Repea, koji je konstatirao kako je čistka na FSPN-u ili obračun sa “spornim” profesorima na kraju pogodilo i četvoricu profesora koji uopće nisu bili bliski saradnici *Teorije in prakse*.

Nakon rekonstrukcije modela samoupravljanja i njegove kritike, “nacionalnog nihilizma” i sociološke kritike samoupravljanja i obračuna vlasti sa njima, autor svoju pažnju prebacuje na studente i studentski pokret koji se pojavio i razvijao u šezdesetim godinama. Ta pažnja je studentima poklonjena u poglavlju *Kritička teorija društva* (125-147), gdje autor najprije konstatira viđenje Partije o domaćoj omladini, koju je do

kraja šezdesetih godina vidjela kao “neiskvarenu”. Kada je u pitanju Slovenija, studentski pokret nastaje 1968. godine i autor predstavlja jedan jako zanimljiv stav američkog historičara, Nick Miller-a, koji je na pojavu studentskog pokreta vidio kao “kapitulaciju” Partije, koja je poklekla pred ekonomskom stvarnosti u državi i njenom težinom. Na to se nadovezuje i sam autor, koji upravo u ekonomskim uslovima vidi jedan od glavnih razloga nezadovoljstva studenata, barem u “fazi mobilizacije studenata”. Prva na udaru kritike studenata našla se vanjska politika, ponajviše zbog dešavanja u Čehoslovačkoj i Poljskoj, te se Partija morala suočiti sa optužbama za oportunističnost, neprincipijelnost i licemjerje. U tom kontekstu autor navodi primjer suđenja Vladimiru Mijanoviću, koji je u kontekstu američke intervencije u Kambodži, Jugoslaviju optužio za saradnju sa “fašističkim” kapitalom i SAD-om. Ono što je posebno smetalo slovenačkim vlastima jesu bili napadi na Tita, što se vidjelo na primjeru članaka Jaša Zobeca i Pavla Kristana u kome su kritikovali Tita i njegovu vanjsku politiku. Time je prema riječima autora, došlo do toga da studenti, poput nekih filozofa, dovedu u pitanje lik vođe, koji se u neku ruku smatrao svetim. Godine 1974, šest predstavnika fakultetskih odbora filozofskih fakulteta iz Beograda izašli su sa Planom rezolucije Saveza studenata filozofskih fakulteta u kojem su, između ostalog, izložili osnovna društvena pitanja koja u očima studenata nisu još riješena poput toga da radnička klasa još uvijek nije presudna za političku i ekonomsku sferu, socijalne razlike se još uvijek šire, nezaposlenost koja prisiljava radnike na odlazak u kapitalističke države, monopol u ekonomskoj i političkoj sferi koji prouzrokuje monopol u mnogim drugim sfera društva i obrazovanja i slično.

Ulazak u sferu politike bio je okidač za zaostavanje odnosa vlasti spram studenata i njihovog pokreta i nastojanja ograničavanja njihove kritike. Vlast je to postigla tako što je studentsku organizaciju preoblikovala u Savez socijalističke omladine ili SSO, čime ona postaje društveno-političko tijelo. Preobrazba iz autonomne organizacije u društveno-političku, doveo je do pada studentskog pokreta i njihove kritike na račun vlasti.

Buržoasko-demokratska i nacionalna kritika (str. 147-175) naslov je narednog poglavlja knjige, koje autor otvara konstatacijom kako je u socijalističkim sistemima, pojava opozicije upravo usko povezana sa buržoasko-demokratskom kritikom, koja se može pratiti samo u periodu uspostavljanja i propadanja toga sistema. Stavljajući Sloveniju u navedeni kontekst, autor naglašava kako se o toj pojavi mora govoriti jako pažljivo, upravo zbog toga što kritika u to vrijeme nije uspostavila širu platformu za djelovanje i povezivanje sa drugim grupama. Sa pripadnicima “prevaziđene opozicije”, sa stanovišta Partije, nije bilo svrhe voditi bilo kakav vid dijaloga, što autor potkrepljuje primjerom Edvarda Kocbeka, koji nakon prinudnog penzionisanja nije krenuo putem “disidentstva”, nego je gajio tihu nadu o povratku u javni diskurs. Ubrzo se taj krug “razočaranih”, kako to naziva autor, proširio pa su se Kocbeku pridružili i mnogi intelektualci kako starije, tako i mlađe generacije. Značaj događaj u tom kontekstu jeste osnivanje časopisa *Prostor in* čas 1969. godine, oko kojeg su bili okupljeni mnogi intelektualci toga vremena, uključujući i Kocbeka. Štaviše, sam Kocbek se vrlo brzo povukao iz časopisa, ne želeći biti uzrokom interesovanja vlasti za časopis i ljude okupljene oko njega. Međutim, 1975. godina predstavlja prekretnicu u procesu demokratizacije, kada je Kocbek,

prema riječima autora, otvorio Pandorinu kutiju pišući o prešućenim temama slovenačke međuratne i poslijeratne historije. Neka od tih prešućenih pitanja koja su otvorena tih godina su tzv. Dachauski procesi, montirani sudski procesi od 1947. do 1949. godine, gdje je 37 ljudi osuđeno za suradnju sa Gestapo-om, te pitanje masakara domobrana i drugih protivnika revolucije. Pored Kocbeka, koji je o tim pitanjima izdao i knjigu *Edvard Kocbek. Svjedok našeg vremena*, jako se angažirao i okružni sudija zadužen za optužnicu pored Kocbeka, objavivši članak pod pseudonimom, braneći stavove optuženog. Iako su državne vlasti vrlo brzo saznale pravi identitet iza pseudonima, ovaj proces predstavlja zadnji veliki politički proces u socijalističkoj Sloveniji. Autor smatra, kako je u vremenu slabljenja režima i njegovih legislativnih sredstava, "herojska revolucionarna prošlost" postala važan element održavanja režima, te je njeno dovođenje u pitanje bilo povodom za takvu reakciju vlasti spram Kocbeka i drugih neistomišljenika.

Posljednje veliko poglavlje knjige nosi naslov *Kritika položaja vjernika i vjerskih zajednica* (str. 175-231), gdje naslov poglavlja otkriva njegovu tematiku, a to je položaj vjernika i vjerskih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji, te kako su ga mnogi kritičari zapravo vidjeli. Autor ovo veliko poglavlje knjige počinje mišljenjem Edvarda Kocbeka, koji je smatrao kako je odnos prema vjernicima bio jedna od glavnih dilema postrevolucionarnog jugoslavenskog društva, koju onu ipak nije uspjelo riješiti. Autor ističe da za razliku od neposrednog poslijeratnog perioda, kada je država, nastojala odvojiti nacionalni episkopat od Svete Stolice i zatvoriti Crkvu u vlastite institucionalne okvire, period šezdesetih godina pokazuje novi trend, odnosno traženje kompromisa između

Crkve i SK. Jugoslavenski ustav izjednačavao je prava vjernika sa pravim drugih građana, ali su oni svoj vjerski interes mogli izražavati isključivo samostalno, jer je crkvi oduzeta uloga zastupnika vjernika. Osnovu ovakvog odnosa prema vjernicima, autor vidi u marksističko-lenjinističkom razumijevanju religije, što se osamdesetih godina počelo itekako problematizirati. Lenjinovo mijenjanje Marxove definicije religije iz opijuma naroda u opijum za narod, religija je shvatana kao instrument u rukama vladajuće klase za ugnjetavanje narodnih masa, te samim time su otvorena vrata za aktivnu borbu protiv religije. Veliki kamen spoticanja između vlasti i Rimokatoličke crkve, bilo je i pitanje ateizacije školstva, jer je već 1951-1952. godine u školama ukinuta vjeronauka. Polemike oko neutralnih škola počele su još 1968. godine, gdje su najglasniji bili Janez Jenko i Janez Janžeković, koji su prije svega istakli svoju sumnju u garancije vlasti da marksistički odgoj ne znači ujedno i ateizaciju, smatrajući upravo da je marksizam u svim svojim varijantama ateistički pogled na svijet. Drugo vrlo važno pitanje kojem je autor posvetio pažnju jeste i položaj učitelja vjernika, te dilema o tome, da li učitelji vjernici, iako prateći nastavni plan i program, mogu imati svoje mjesto u učionicima. Već početkom šezdesetih godina, Boris Zihler i slovenačko partijsko rukovodstvo, su počeli naglašavati razliku između klerikalizma i religije, te da otpušteni nastavnici nisu otpušteni radi njihove religije, već što su tome pridodali političko obilježje. Konačno rješenje položaja učitelja vjernika trebao je ponuditi dokument *Socijalističko samoupravno društvo – učitelj (vjernik) i škola*, koji je usvojen 1977. godine, ali dokument nije sadržavao ništa novo u odnosu prema vjernicima. Neizostavno pitanje odnosa prema vjernicima bilo je i pitanje školskih udžbenika, kon-

kretno udžbenike sociologije u kojima se to pitanje najviše istaklo. U tom kontekstu autor ističe jedno poglavlje udžbenika, u kojemu je napisao da u Jugoslaviji, vjerniku koji je vreli pobornik socijalizma i koji je protiv klerikizma, otvorena su sva vrata u svim sferama života. Uprkos usvajanju novog ustava, dolazak Ivana Pavla II kao pape, označio je početak kraja normalizacije odnosa marksista i kršćana, te su i neki crkveni velikodostojnici bili napadnuti od strane kritičara zbog isuviše nekonfliktne politike spram vlasti i njihovog stava o religiji.

Na samom kraju knjige, nalaze se zaključna razmatranja autora, kao i popis izvora i literature. Društvena kritika, njeni različiti oblici i različite tematike koje je tretirala, pokazuje veliku multidimenzionalnost i zadiranje kritike u sva goruća društvena, ali i politička pitanja jugoslavenskog socijalističkog društva. Iako su poglavlja organizirana tematski, vrlo je lako pratiti vremensku nit različitih vidova društvene kritike, jer su se svi oni međusobno preklapali i egzistirali. Također, knjiga jasno pokazuje koliko je društvena kritika, u jednom socijalističkom sistemu, bili artikulirana i prisutna, te se nije libila problematizirati mnoge stvari u društvu, ma koliko one "nedodirljivo" djelovale. Sa druge strane, uprkos tome što cenzura "zvanično" nije postojala, kroz svako poglavlje vidimo da je ipak uslijedio obračun vlasti sa kritičarima, te se tu jasno pokazuju mehanizmi vlasti, kojima je ona nastojala odbraniti svoju poziciju, te dodatno ojačati ideologizaciju društva u socijalističkoj Sloveniji. Uprkos tome, kritičari nisu posustajali od ukazivanja na mane države u kojoj su živjeli, bez obzira na posljedice po sebe, a odgovor na pitanje da li su te kritike uzrokovale neke konkretne promjene može biti predmetom neke druge studije.

NEDIM PUSTAHIJA

DOI: 10.46352/23036974.2022.104

Xavier Bougarel, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.*
Sarajevo: UMHS, 2021, 294 str.

Udruženje za modernu historiju objavilo je 2021. godine knjigu francuskog historičara Xaviera Bougarela pod nazivom *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.* Monografija je prvi put objavljena u Parizu 2020. godine, a publikacija Udruženja za modernu historiju je drugo izdanje ove knjige, odnosno, njen prijevod na bosanski jezik. Riječ je temi koja izaziva neslaganja u historiografiji, posebno bosanskohercegovačkoj i regionalnoj. Bougarel je historičari koji djeluje pri Centru za turske, osmanske, balkanske i centralnoazijske studije u Parizu, a uže područje njegovog interesovanja jeste islam na Balkanu i ratovi na Balkanu 90-ih godina 20. stoljeća. U knjizi *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.* Bougarel se bavi analizom važnih pitanja koji se tiču 13. SS divizije, poznatije kao Handžar divizija.

Knjiga je podijeljena u pet poglavlja. Na početku se nalazi jedanaest karata, kojima je cilj da čitatelju olakšaju snalaženje u vremenu i prostoru koje knjiga obrađuje. U *Uvodu* (str. 17-25) Bougarel pojašnjava temu kojom se bavi, predstavljajući različite historografske struje koje su na različite načine posmatrale 13. SS diviziju, te određuje mjesto vlastitog djela u dosadašnjoj literaturi o ovoj temi, a na kraju uvoda daje i objašnjenje zašto izbjegava nazvati 13. SS diviziju popularnim nazivom Handžar divizija. Pored toga, u uvodu se naglašava i da je glavni cilj bio napisati socijalnu historiju divizije, prije nego li još jednu političku ili vjersku historiju.

Prvo poglavlje *Kolaboracionizam bez uvjerenja?* (str. 25-81) počinje predavljanjem Uredbe Adolfa Hitlera od 10. februara

1943. godine kojom je osnovana 13. SS divizija pod nazivom Hrvatska dobrovoljačka SS divizija. Autor daje i uvid u razvoj SS postrojbi nacističke Njemačke, te ukazuje na razlike između SS postrojbi koje su djelovale na početku Drugog svjetskog rata i onih koje su nastale u posljednjim fazama rata. Bougarel ističe da je potrebno najprije sagledati početak Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom prostoru i pozabaviti se historijom Nezavisne Države Hrvatske i širenjem SS aparata unutar nje. Pažnja se posvećuje i ulozi bosanske muslimanske zajednice u stvaranju NDH, odnosno ponašanju bosanskih muslimanskih političkih i vjerskih elita prilikom stvaranja Nezavisne Države Hrvatske i nakon toga. Dakle, Bougarel objašnjava da je postojao čitav niz razloga koji su doprinijeli formiranju 13. SS divizije. Autor govori i o pobuni srpskog stanovništva i pokolju hrvatskog i muslimanskog stanovništva u ime odmazde, što je dovelo do distanciranja muslimana od NDH i apela Trećem Reichu. U centar događaja koji su doveli do nastanka divizije smješta razočarenje dijela muslimanskih predstavnika u Nezavisnu Državu Hrvatsku, što ih je navelo da se okrenu nacističkoj Njemačkoj i upute Memorandum Hitleru 1. novembra 1942. godine. Također se predstavlja da je 13. SS divizija zapravo bila novi izvor razočarenja za muslimansku zajednicu, obzirom da je djelovanjem oslabila ionako manjkavu odbranu muslimana. Predstavlja se i kompleksan odnos muslimanske zajednice i partizana, te se analiziraju njemački motivi za stvaranje divizije.

U drugom poglavlju *Stupiti u Waffen-SS i istupiti iz nje* (str. 81-131) autor se bavi razlozima koji su naveli vojnike 13. SS divizije da u nju stupe, kao i poimanjem odnosa između njemačkih oficira i muslimanskih vojnika i razumijevanjem procesa raspada

divizije u jesen 1944. godine, što je nov pristup, obzirom da su historičari uglavnom rekonstruisali političku historiju 13. SS divizije. Analiziraju se socijalne prilike običnih vojnika, uz proučavanje razloga i načina stupanja u diviziju – postavlja se pitanje da li je regrutacija bila dobrovoljna ili pod prinudom. Bougarel daje odgovor da je veliki dio običnih vojnika 13. SS divizije bio prinudno regrutovan, a da je za dio dobrovoljaca materijalni faktor bio daleko bitniji od idejnog, što se potkrepljuje činjenicom da su veliki dio dobrovoljaca bile izbjeglice. Znatna pažnja posvećena je odnosima njemačkog zapovjednog kadra i muslimanskih vojnika, gdje se prikazuje da je prema običnim vojnicima-muslimanima često postojala diskriminacija, te se status vojnika lako mogao promijeniti u status prinudnog radnika ili logoraša. Tako autor prikazuje drugu stranu medalje, odnosno težu stranu života vojnika 13. SS divizije, a u takav okvir smješta i pobunu u Villefranche-de-Rouergueu, događaj koji su obrađivali mnogi historičari. Bougarel ovu pobunu predstavlja u jednom drugačijem svjetlu, različitom od onog kako je predstavljena u većem dijelu historiografije. Predstavljeno je i pogoršanje materijalnih uslova vojnika i njihovih porodica i konačno raspad divizije, razlozi koji su do toga doveli i posljedice. Uprkos dezerterstvu i raspadu divizije postojalo je posljednje čvrsto jezgro kojim se autor bavi u posljednjem podnaslovu drugog poglavlja.

Islam, pogodna religija? naslov je trećeg poglavlja (str. 131-163) u kojem Bougarel preispituje Himmlerovu postavku prema kojoj je islam pogodna religija koja fanatizira vojnike i poziva ih da umru kao mučenici. Kako su mnogi autori ovakav stav uzimali “zdravo za gotovo”, koristeći ga da prikažu islam kao osnovnu nit koja je kohezirala i

mobilizirala pripadnike 13. SS divizije, u ovom poglavlju se preispituje uloga islama, vjerskih institucija i SS imama u regrutiranju vojnika i funkcioniranju divizije, koji je bio zvanični status islama i imama u 13. SS diviziji, a potom i ističe jaz između zvaničnih funkcija i svakodnevne prakse, kao i razlike između pojedinaca. Govori se i o ideologiji 13. SS divizije koja je bila složena, obzirom i da je mjesto islama u samoj diviziji bilo složenije nego što su to prikazivale zvanične direktive. Autor je ukazao na to da je pogrešno smatrati islam ključnim faktorom koherentnosti divizije, ali i da se ne može zanemariti utjecaj muslimanskih pojedinaca, a posebno SS-imama. Postavlja se pitanje koliki je bio stvarni stepen ideološke indoktrinacije trupa, pri čemu Bougarel dolazi do zaključka da je to teško odrediti, izuzev kod pojedinih SS imama koji su prihvatili nacističku ideologiju.

Četvrto poglavlje *Od borbe protiv partizana do Holokausta* (str. 163-205) bavi se djelovanjem vojnika 13. SS divizije u praksi, odnosno u borbi protiv partizana na terenu, posebno zločinima pripadnika divizije. Pri tom je naglašeno da su najteže stradala sela koja su bila označena kao pomagači Narodnooslobodilačkog pokreta, dok su sela koja su bila pomagači četnika pošteđena. Određuje se mjesto 13. SS divizije u njemačkoj borbi protiv partizana. Autor ističe da je postojao motiv osвете, ali da je glavna crta bila borba protiv partizana, koja je bila dio zločinačke strategije njemačkog rukovodstva, a da to potkrijepi navodi primjere zločina koje je 13. SS divizija počinila nad muslimanskim stanovništvom. Razmatra i zločinačke strategije 13. SS divizije, te kako je bio individualni manevarski prostor. U drugom dijelu poglavlja Bougarel se bavi odnosom 13. SS divizije i genocida nad

Jevrejima. On otvara pitanje šta zločini nad Jevrejima govore o antisemitizmu pripadnika divizije. Ističe da su ovi zločini u onome što je radila 13. SS divizija imali sekundarno, a u historiji holokausta sasvim marginalno mjesto. Razlog za to nije manjak antisemitizma, već to što je većina Jevreja u vrijeme dolaska 13. SS divizije u NDH već stradala ili bila raseljena.

Posljednje, peto poglavlje nosi naslov *SS-ovci na selu* (str. 205-265), a posvećeno je aktivnostima divizije kojima je cilj bio pridobiti domaće stanovništvo. Pored ekstremnog nasilja protiv partizana, strategije kojim se htjelo pridobiti seosko stanovništvo predstavljaju važno mjesto u borbi protiv partizana, a taj aspekt je do sada bio zanemaran. Pokušali su pacifisirati domaće stanovništvo (što im nije pošlo za rukom) i mobilizirati ga. Autor ističe da je ipak politika "pacifikacije" bila glavna osobenost 13. SS divizije, obzirom da joj je to bilo bitno zbog mobilizacije ljudi i resursa. Takve aktivnosti vodile su se preko organizacionog štaba zaduženog za mobiliziranje novih regruta – tzv. Aufbaustab koji je obuhvatao kompletan rad divizije. Posebna pažnja posvećena je odnosima 13. SS divizije i četnika, te regrutiranju i suparništvu sa hrvatskim vlastima uzrokovanim željom za nadmoći i većim utjecajem na terenu. Divizija je samo prividno uspjela nametnuti svoju volju i kontrolu jer, kako Bougarel ističe, po povlačenju 13. SS divizije iz NDH došlo je do novog vala jednako ekstremnog nasilja među ustašama, četnicima i partizanima – odnosno od pokušaja pacifikacije među selima došlo je do novog kruga međuseoskih ratova. Poglavlje završava autorovim osvrtom na kraj 13. SS. divizije kao političkog projekta.

Slijedi *Zaključak* (str. 265-275) na početku kojeg autor postavlja pitanje šta smo

naučili iz ove monografije posvećene 13. SS diviziji, iznosi finalna mišljenja o krupnim pitanjima, te dopunjava ono što je ostalo neodgovoreno – daje odgovor na tri ključna pitanja – kakva je bila sudbina pripadnika 13. SS divizije nakon 1945. godine, koje mjesto divizija zauzima u kolektivnom sjećanju na Drugi svjetski rat i čemu nas uči o tom ratu, kako na jugoslavenskom području, tako i van njega.

Iz spiska arhiva i bibliografije koji se nalaze na kraju knjige, primjetno je da je u pitanju djelo koje je detaljno pripremano. Izvori su inkorporirani u tekst, te analizirani da bi detaljnije objasnili situaciju o kojoj se govorilo. Bougarel je napisao socijalnu historiju 13. SS divizije, a to je novi pristup ovoj temi. Ono što je zajednički element Bougarelovih knjiga jeste demitologizacija narativa, te taj element nije izostao ni u ovoj knjizi i to je velika važnost monografije. Kako je tema koju knjiga obrađuje tačka oko koje se još vode polemike u bh. historiografiji, a još više u javnosti zbog različitih narativa, doprinos Bougarela u izučavanju iste, posebno obzirom na njegov drugačiji pristup temi, veoma je značajan. Svakako je ostavljen prostor za dalje analize, posebno onih dijelova prošlosti 13. SS divizije kojima knjiga ne posvećuje posebnu pažnju, no kao što je više puta naglašeno fokus je bio na socijalnoj historiji 13. SS divizije, obzirom da su se njenom vojnom i političkom historijom historičari bavili u većoj mjeri. Nacionalno neopterećena, knjiga *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.* može se preporučiti ne samo historičarima koji se profesionalno bave ovim periodom historije, već i svima koji žele sagledati pojedine epizode iz Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom području objektivno, a pogotovo onima koje zanima djelovanje 13. SS divizije u nacističkoj dok-

trini, sa posebnim osvrtom na socijalni aspekt ove (ne)čuvene vojne jedinice.

AMINA ŠEHOVIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2022.107

Radina Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj, variola vera 1972.* Beograd: Službeni glasnik, 2022, 299 str.

Promjene u načinu života koje je savremenom svijetu donijela pandemija COVID-19 u protekle tri godine bile su svojevrsna inspiracija dr. Radini Vučetić, vanrednoj profesorici na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, da istraži i predstavi čitaocima na koji način se Jugoslavija nosila s pojavom epidemije Variola vere 1972. godine. Riječ je o djelu koje ne razmatra samo postavljenu temu, nego otvara i razmatra mnoga druga pitanja koja je ova epidemija pokrenula u Jugoslaviji. Ipak, ovu knjigu dosta vrjednijom čini stav autorice Vučetić prema “običnim ljudima” jer je, kako ističe recenzent, prof. dr. Zoran Radovanović, tim ljudima svojim pisanjem “udahnula dušu.” Samim tim, autorica prati tendencije i tokove u modernoj historiografiji koja nastoji prestati promatrati ljude kao puke brojeve, te nastoji na razini mikrohistorije posmatrati životne uvjete ljudi u određenom historijskom razdoblju.

Kada je riječ o općim karakteristikama knjige, ona se sastoji od predgovora, uvoda, pet tematskih cjelina, kao i poglavlja *Umesto zaključka: nevidljivi neprijatelj vreba.* Također, na kraju djela se nalazi spisak korištenih izvora i literature, kao i indeks imena i biografija autorice. U *Uvodu* autorica čitaocima pojašnjava na koji način dolazi do virusa, te historijat pojave virusa i bolesti Variola vere u svijetu, ali i Jugoslaviji. Poseban fokus

autorica stavlja na tzv. "anđela smrti" u podsvijesti i kulturi sjećanja stanovništva Jugoslavije. Eliminaciju epidemije Variola vere autorica pojašnjava pojavom vakcinacije krajem 19. i početkom 20. stoljeća, odnosno, odnosom zdravstvenog sistema prema bolesti realizacijom programa masovne vakcinacije.

Prvo poglavlje pod nazivom *Variola u SFRJ: hronologija bolesti* predstavlja hronološki pregled pojave bolesti od prve oboljele osobe Latifa Mumdzica. Autorica navodi da se epidemija odvijala u tri talasa, te da su glavna žarišta bolesti bila na Kosovu, Novom Pazaru, Čačku i Beogradu. Također, ističe kako je broj oboljelih i umrlih bio mnogo veći u odnosu na poznate podatke, a da je na to uticala vlast koja je htjela da se epidemija što prije završi kako bi se očuvala turistička sezona koja je slijedila, ali i da bi se održale trgovinske i ekonomske veze s Evropom i ostatkom svijeta. U ovom poglavlju autorica predstavlja i odmotavanje slučaja, odnosno traženje "dežurnog krivca", te zaključuje kako bi posljedice mogle biti dosta veće s obzirom na činjenicu da je bolest kasno prepoznata, a da to nije spriječila brza reakcija države i zdravstvene službe.

Drugo poglavlje, naslovljeno *Država*, tematizira odnos vlasti prema pojavi epidemije Variola vere. Autorica ističe kako je koncept "socijalističkog jugoslovenstva" sve više slabio početkom sedamdesetih godina, a da su nacionalna raznolikost Jugoslavije i zahtjevi za decentralizacijom sve više jačali što se odrazilo na sve sfere života, pa tako i na odnos prema epidemiji Variola vere. Također, zaključuje kako se država pripremala za pojavu ovakvih vrsta bolesti, te da je imala veoma kvalitetno školovan kadar. Međutim, na sve to negativno je uticalo kasno informisanje, nasuglasice među republikama, ali i odnos vlasti prema epidemiji. Nakon što je

vlast primijetila da bi mogao nastati dosta veći problem od onog koji se tada nalazio pred njima, epidemija je brzo suzbijena. Autorica primjećuje kako je zdravstvena struka bila ključna kod suzbijanja epidemije, dok je jugoslavenska vlast često kalkulirala.

U trećem poglavlju koje nosi naziv *Struka* autorica na početku pojašnjava kako je zdravstvena služba doživjela veliki napredak u suzbijanju zaraznih bolesti nakon Drugog svjetskog rata. Također, u ovom poglavlju autorica predstavlja angažiranost medicinskih radnika i njihovu požrtvovanost u borbi protiv epidemije. Međutim, autorica ističe i mane zdravstvenog sistema koje su izašle na vidjelo nakon pojave epidemije. Iako se zdravstvena služba pripremala na pojavu određene zarazne bolesti, veoma mali broj epidemiologa je bio prisutan u Jugoslaviji. Također, ističe i kako nije bilo dovoljno vakcina, te da veliki broj djece i odraslih do tada nije bio nikako vakcinisan, što je jasan pokazatelj da u suštini sistem obavezne vakcinacije nije funkcionisao u potpunosti. Uprkos manama koje autorica ističe, ona ih na kraju na jedan način zanemaruje te sve te nedostatke pripisuje krizi u kojoj se tada nalazila Jugoslavija, potencirajući samo krajnji rezultat da je spriječeno dalje širenje bolesti.

Vakcinacija je naziv četvrtog poglavlja u kojem autorica predstavlja proces vakcinacije prije, ali i nakon pojave epidemije Variola vere. Vidljive neusuglasice među republikama u ovom slučaju autorica objašnjava stavom Slovenije, koja je prva odlučila da se treba izvršiti masovna vakcinacija na prostoru cijele Slovenije uprkos činjenici da nisu imali ni jednog oboljelog. Ovakav stav Slovenije je slijedila uskoro i Hrvatska, ne uzimajući u obzir da je ukupan broj vakcina bio veoma mali u državi nakon pojave epidemije, te da su postojala velika žarišta

bolesti. Odnos prema zaraznim bolestima nije u velikoj mjeri promijenjen što dokazuje i nedavna pandemija COVID-19, tokom koje su se pojavili tzv. antivakseri odnosno osobe koje zagovaraju navakcinaciju smatrajući da ista ima negativna dejstva na stanovništvo. Važno je naglasiti da je autorica ustanovila da je u ovom periodu sedamdesetih godina 20. stoljeća većina antivaksera bila iz zdravstvenog sektora, ali da pitanje zbog čega su se oni suprostavljali vakcinaciji ostaje i dalje neriješeno i posve nepoznato.

Život za vreme *Variole* naziv je posljednjeg, petog poglavlja. Vučetić u ovom poglavlju predstavlja život u karantinima za vrijeme epidemije. Posebno ističe kako su postojale razlike u karantinima koji su nastali u okvirima bolnica i ostalih karantina. Bolnički karantini su imali ispunjene sve uslove, od uigranog medicinskog osoblja, higijenskih uslova, ali i svih drugih uslova za određeni boravak na tom mjestu što nije bio slučaj s ostalim karantinima. Uprkos prisutstvu epidemije život se i dalje u određenoj mjeri nastavio, a u prilog tome de navodi tvrdnja da su škole radile u kontinuitetu iako su pojedini roditelji zbog straha izbjegavali slati svoju djecu u školu. Jedina mjera odnosila se na masovna okupljanja, te su time bila zabranjena sportska takmičenja. Uprkos tome što se život vratio u normalu veoma brzo, autorica ističe da to nije bio slučaj i s Kosovom koje je i dalje jedno vrijeme bilo u potpunoj izolaciji, dok je kosovska roba bila pod bojkotom što na jedan način i dalje pokazuje neravnopravnost AP Kosova u odnosu na ostale dijelove Jugoslavije.

Nekada se historija promatrala isključivo kao nauka koja se bavi krupnim političkim dešavanjima kroz povijest pa je proučavanje političke historije bilo u fokusu historičara. Međutim, sa razvojem historiografije, kao i

sa razvojem interdisciplinarnosti u okviru ove znanosti tokom 21. stoljeća značajan dio znanstvenika se okrenuo proučavanju tema iz različitih oblasti. Bitno je naglasiti da društveno-političke okolnosti oblikuju historičara, a nedavna pandemija COVID-19 svakako je uticala da se u fokusu bavljenja historičara nalaze i teme poput bolesti kroz historiju. Takav slučaj je upravo sa knjigom Radine Vučetić koja tematizira zaraznu bolest Variola vere koja se pojavila skoro pet decenija prije zarazne bolesti COVID-19. Autorica je jednostavnim i zanimljivim stilom pisanja predstavila borbu vlasti protiv ove zarazne bolesti i niz pitanja koja su još postojala i ranije, ali su odnosom vlast – epidemija postala upečatljivija. Također, pozabavila se i stanjem običnog čovjeka tokom minulih događaja sedamdesetih godina 20. stoljeća. S tim u vezi, Vučetić je pokazala da je historija kao znanost multidisciplinarna, te je otvorila vrata novim historiografskim postignućima koji će sigurno pokazati da historija nije nužno i samo politička već da u sebi sadrži brojne druge tematske mogućnosti ostajući i dalje otvorena multidisciplinarnosti kao stalnom imperativu.

FIKRETA JAKUBOVIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2022.109

***Prilozi*, 50/2021, Sarajevo:
Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju, 464 str.**

U 2021. godini, pripremljen je i objavljen jubilarni 50. broj časopisa *Prilozi*. U časopisu su zastupljeni članci i prilozi sa tematikom od srednjeg vijeka do posljednjeg rata 1990-ih godina, stručni prilozi, prikazi i osvrti te sjećanje na dr. Kemala Bašića kojem je, ujedno

ovaj broj i posvećen. Najveći broj autora dolazi iz Bosne i Hercegovine, no tu su, također, i autori iz susjednih zemalja, kao i autor iz Japana.

U uvodnom dijelu, koji ovaj put nosi naziv "Povodom jubilarnog broja *Priloga*", glavni i odgovorni urednik, Sedad Bešlija se osvrnuo na historijat *Priloga* te same početke sada već davne 1965. godine kada je ovaj časopis započeo svoj razvojni put. Ispočetka je to bio časopis u kojem su se objavljivali radovi saradnika iz historije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Narodnooslobodilačke borbe i postratne socijalističke vlasti, te dosta rjeđe, tekstovi koji su se tematski odnosili na druge društvene događaje već spomenutog perioda. Godine 1973., kako je to naveo Bešlija, dolazi do zaokreta i preorijentacije časopisa. Naime, tadašnji *Institut za istoriju radničkog pokreta* prerasta i mijenja svoj naziv u *Institut za istoriju*, samim time časopis se počinje više fokusirati na naučno-istraživačke radove historije Bosne i Hercegovine i njenih naroda od najstarijih vremena do savremenog doba. Međutim, cijela situacija, nažalost, se jako brzo mijenja 90-ih godina prošlog stoljeća, kada su ratni uslovi jednostavno zaustavili naučni rad i daljnu produkciju. Nakon normalizacije stanja u Bosni i Hercegovini, časopis je ponovo počeo redovno da izlazi te je u periodu pred njim samo dodatno napredovao. Bešlija je za kraj naglasio kako su *Prilozi* od časopisa koji je isprva zrcalio naučno djelovanje uposlenika Instituta prerasli u publikaciju koja danas okuplja širok krug saradnika iz cijele Bosne i Hercegovine i njenog neposrednog susjedstva.

Prvi članak rezultat je rada dugogodišnjeg saradnika časopisa, Esada Kurtovića pod naslovom *Trebinjska vlastela Poznanovići*. Riječ je o radu koji je realiziran u okviru projekta Ministarstva za nauku, visoko ob-

razovanje i mlade Kantona Sarajevo pod nazivom "Srednjovjekovna bosanska vlastela". Pregledan je ogroman arhivski fond koji će u daljim fazama rada biti predmetom obrade putem više radova i zbirke izvora za historiju srednjovjekovne Bosne. Kurtović je naveo kako je obavezno polazište za traženje novih saznanja o vlasteli Poznanovića svakako djelo Mihaila Dinića, ali također navodi kako porijeklo ove vlastele nema svoju postavku u literaturi. Autor je pokrenuo nekoliko zanimljivih pitanja, a jedno od njih jeste titulatura vojvode Vukoslava Poznanovića, gdje je rekao kako je Vukoslav bio naveden kao jedan od najvažnijih travunijskih plemića u povelji kneza Pavla Radinovića Dubrovčanima iz 1397. godine. Međutim, postoji problem jer je Dinić u svome radu istaknuo da je Vukoslav u tom periodu već vojvoda, što sa sobom povlači pitanje kako je tadašnji vazal stekao titulu koja je viša od titule njegovog seniora, kneza Pavla Radinovića? Autor navodi nekoliko autora koji imaju nešto drugačija mišljenja po tom pitanju, ali je naveo da najviše preko djela Mihaila Dinića i drugi autori vezuju vojvodu Vukoslava sa Vukoslavom Poznanovićem, što ne mora nužno biti istina, s obzirom da postoji vjerovatnost da uopšte nije riječ o istoj osobi. Pored ovog pitanja, Kurtović se pozabavio i sa pitanjem informacija o Poznanovićima, navodeći da su one dosta štute, ali se na osnovu njih mogu pojedini članovi porodice prepoznati, što svakako jeste napredak. Kroz nekoliko podnaslova u radu, autor se osvrnuo na spomen pojedinaca ove vlasteoske porodice. Za kraj je naveo kako je riječ o najpoznatijoj vlasteoskoj porodici na području Trebinja krajem 14. stoljeća.

Sljedeći je rad Irene Kolaj Ristanović pod nazivom *Osmansko vojno groblje na Maliti: prilog proučavanju spomenika islamske*

civilizacije koje predstavlja monumentalan kompleks koji čine mauzolej podignut u čast boraca stradalih prilikom opsade Malte 1565. godine i grobni spomenici turskih vojnika poginulih u Prvom svjetskom ratu. Upravo, kako i sama autorica ističe, ovaj kompleks predstavlja značajno osmansko kulturno nasljeđe na Mediteranu koje je izgrađeno na inicijativu sultana Abdulaziza. Naravno, nije riječ o jedinstvenom arhitektonskom spomeniku osmanskog karaktera, ali predstavlja jedini ovakav tip svjedočanstva o kulturnom identitetu Osmanlija u ovom dijelu Evrope. Rad je nastao kao rezultat terenskog istraživanja, ali i primjenom interdiscipliniranog pristupa naučnom istraživanju, korištenjem primarnih historijskih izvora pohranjenih u Nacionalnom arhivu Malte. U tekstu, autorica predstavlja izgled ovog kompleksa danas i koji su to sastavni elementi, te pored toga navodi da su do sada objavljene svega dvije studije koje se tiču Osmanskog vojnog groblja na Malti. Jedna koju je napisao Mehmet Tütüncü koja se više fokusira na donošenje osnovnih podataka o izgradnji groblja te sudbini istog tokom Prvog svjetskog rata. Druga studija je djelo Conrada Thakea, za koju je autorica napomenula kako je više namijenjena posjetiocima ovog groblja jer je ilustrativni materijal obiman, dok je analiza dosta kraća. I. Kolaj Ristanović je mišljenja kako ovo groblje na Malti predstavlja memorijalni centar koji je svojom namjenom, umjetničkim i arhitektonskim odlikama učinio bogatijom islamsku kulturnu baštinu. Pored teksta, u radu se može pronaći i nekoliko ilustracija.

Istočno pitanje kroz dalekoistočne oči: Japanski pogledi na ustanke u Hercegovini (1861-1878.) je naziv narednog rada kojeg je napisao Takuja Nakazava iz Japana. Sam autor navodi kako ovaj članak analizira japanske geografske knjige, novine i putopis

od 1861. godine do 1878. godine i razmatra njihove poglede na Hercegovinu i tadašnji ustanak protiv Osmanskog Carstva. Upravo je ovo period kada je Japan okončao svoju dugogodišnju izolaciju i počeo obraćati pažnju na vanjsku politiku i situaciju. U tom periodu, Japanci su na ustanak u Hercegovini gledali kao na događaj koji prijete Osmanskom Carstvu te samim time narušava međunarodni poredak. Nakazava piše kako postoji nekoliko studija o japanskom pogledu na Istočno pitanje, ali jedina koja detaljno razmatra sliku Hercegovine jeste članak Vang Ćijinga, no autor navodi kako se odnosi između Japana i Bosne i Hercegovine nisu izučavali niti su dovoljno istraženi. Prve informacije o Bosni i Hercegovini koje stižu do dalekog Japana potiču i druge polovine 18. stoljeća kada japanski geografi počinju pisati knjige o geografiji svijeta na osnovu zapadnih geografskih knjiga, a Kucuki Masacuna je 1789. godine u svojoj knjizi "Geografija Zapada", Bosnu opisao kao prostor koji je pod turskom vlašću i da je podijeljena na "Gornju" i "Donju". Iako nije dobro objašnjeno, smatra se da je pod "Gornja Bosna" mislio na Hercegovinu te autor navodi da je to ujedno i najstarija referenca Hercegovine u Japanu. Nakazava navodi kako su "Službene batavijske novine" bile prvi medij koji je upoznao japansko društvo sa situacijom u Hercegovini te je on u svome radu u posebnom odjeljku analizirao članke o Hercegovini koji su izašli u ovim, ali i drugim novinama. Ono što je autor postavio kao vrstu zaključka jeste da su Japanci situaciju u Hercegovini posmatrali u svjetlu svoje situacije i njihovih konstantnih građanskih ratova i rušenja tradicionalnog političkog poretka.

Četvrti po redu rad jeste *Vakufsko sirotište u Sarajevu od osnivanja do kraja Prvog svjetskog rata* autora Mehmeda Hodžića. Riječ je o radu koji se bavi pitanjem načina rada i

funkcioniranja sirotišta, pri čemu je posebno mjesto posvećeno pitomcima, siročadi nastanjenoj u ovoj instituciji te njihovom svakodnevnom životu. U samom uvodu rada, autor se osvrnuo na razjašnjavanje pojmova kao što su “siročće” i “sirotišta” te historijat istih na području Sarajeva, odnosno ko je tačno vodio brigu o siročadima. Pored toga, Hodžić napominje kako ovakva tematika u bosanskohercegovačkoj historiografiji nije zastupljena u onoj mjeri koliko je to prisutno u drugim evropskim historiografijama. Autor je naveo kako je osnovni cilj rada prikazati u kakvim okolnostima i na koji način je došlo do osnivanja sirotišta za muslimansku djecu od Vakufsko-mearifске uprave, te kako je ono vršilo svoju funkciju u periodu do kraja austrougarske vlasti u BiH. Analizom dostupne izvorne građe, ustanovljeno je kako je Vakufsko sirotište predstavljalo humanitarnu i prosvjetnu ustanovu koja je uspješno vršila svoju namjenu, a veliku ulogu u tome imala je i Zemaljska vlada koja je od samog početka podržavala rad ovakve institucije. Samim time i odnos vlasti prema islamskom vjerskom rukovodstvu, barem u ovom segment, se kretao u smjeru uspostavljanja dobre saradnje. Kada je riječ o svakodnevnom životu, autor je naveo kako je organizacija života bila po strogim principima koji su karakteristični za sve zavode ovakve vrste, ali je imala namjeru odgojiti djecu na način da postanu moralne i plemenite ličnosti koje će biti korisni članovi zajednice. Pored toga, autor je u radu objavio i nekoliko priloga među kojima se nalaze nacrti zgrade sirotišta te sama zgrada i život u istoj.

Jedno od uvijek užarenih historiografskih pitanja na svijetu jeste Prvi svjetski rat i njegovo izbijanje. Upravo se ovom temom pozabavio Muhamed Nametak u svome radu pod naslovom *Pitanje odgovornosti za izbijanje*

Prvog svjetskog rata u svjetskoj historiografiji. Na osnovu literature, koja je nastajala u raznim vremenskim periodima, autor razmatra stavove iz većine zaraćenih zemalja po pitanju odgovornosti za izbijanje Prvog svjetskog rata. Ono što je karakteristično za većinu radova koji su nastali na ovu temu jeste da se odgovornost, po običaju, prebacivala na drugu stranu. Na osnovu radova koje je pročitao i na osnovu kojih je odlučio pisati ovaj rad, Nametak je mišljenja kako su se vremenom počele pojavljivati i ideje gdje se krivica ravnopravnije raspoređivala. U uvodu svog rada, autor se fokusira na generalne podatke o Prvom svjetskom ratu, gdje ne zaobilazi ni kontekst Bosne i Hercegovine u tom periodu. Kao dvije najbitnije godine u savremenom periodu, kada je u pitanju historiografija o Prvom svjetskom ratu, Nametak navodi 2014. godinu i 2018. godinu kada su obilježene stogodišnjice izbijanja i završetka Velikog rata. U tom periodu su čitavoj Evropi organizirani naučni skupovi, izložbe, koncerti, rasprave o uzrocima rata i slično. Na nekoliko strana je autor elaborirao stavove brojnih historičara iz većine zemalja učesnica samog rata, gdje mu je cilj bio prikazati koliko različitih stavova je zapravo izneseno kroz historiju. Na osnovu istraživanja, autor je donio nekoliko zaključaka. Kao ključno je naveo da do konsenzusa historičara na ovu temu jednostavno nije došlo i da ne treba očekivati da će do njega, barem u skorijoj budućnosti, doći. No, ovo svakako ne znači da su naučne rasprave o odgovornosti za rat beskorisne i da nisu dale apsolutno nikakav rezultat, naprotiv, upravo su one dovele do postepenog približavanja i sveobuhvatnije analize svih dešavanja koja su prethodila izbijanju rata.

Sljedeći rad je *Zarazne bolesti u Sarajevu (1918-1928)* autorice Aleksandre Pijuk-Pejić. Riječ je o radu koji govori o

odsustvu modernizacijskih procesa u seoskom području i njihova ograničenost i manjkavost u gradu. Prije svega se to odnosi na vodovodne i kanalizacione mreže, puteve i zdravstvene ustanove – sve je to uslovalo loše stambene i higijenske prilike. Kada se na to sve doda i siromaštvo, može se govoriti o uzrocima širenja zaraznih bolesti, među kojima su tifus, tuberkuloza, difterija, španska gripa, sifilis i mnoge druge. Kada je riječ o historiografiji, do ovog rada, zarazne bolesti u Sarajevu u periodu 1918. do 1928. godine nisu bile predmet istraživanja. U dosadašnjoj literaturi tema je često posmatrana kao sastavni dio pisanja o širem kontekstu Bosne i Hercegovine tokom ovog perioda. Autorica se potpuno fokusira na grad Sarajevo kao urbani centar, te okolna naselja kao ruralnu sredinu u cilju sagledavanja sličnosti i razlika na generalno malom prostoru. Cilj rada je svakako prezentovati uzroke pojava i širenja zaraznih bolesti, vrste bolesti i mjere koje su sprovođenje u njihovom sprječavanju. Prva institucija koja se bavila zdravstvenim pitanjima građana Sarajeva osnovana je 1919. godine u augustu nazvana “Zdravstveni odsjek za Bosnu i Hercegovinu” koja je bila pod upravom Ministarstva narodnog zdravlja. Pored toga, od 1920. godine u Sarajevu počinje djelovati i “Stalna bakteriološka stanica”. Jedan od dijelova rada jeste i sagledavanje stambenih prilika tadašnjeg perioda, i koliki je zapravo bio njihov utjecaj na širenje bolesti u Sarajevu. Vodovodni i kanalizacioni sistemi nisu zadovoljavali osnovne uvjete, a to je dovodilo do još težeg zdravstvenog stanja, samim time pojavljivanja raznih zaraznih bolesti, među kojima su posebno opasni za područje Sarajeva bili pjegavi i trbušni tifus, a nakon Prvog svjetskog rata, tuberkuloza koja se veoma brzo širila. Autorica je u radu prikazala i nekoliko ilustracija,

ali i tabelu broja zaraženih od 1918. godine pa sve do 1928. godine od pojedinih zaraznih bolesti. Za kraj je autorica navela kako su zdravstvene prilike u Sarajevu bile više odraz uslova stanovanja, higijene, ishrane i niskog nivoa zdravstvene prosvjećenosti, a ne recimo nedostatka institucija.

Kultura za narod i/ili vlast. Osnivanje i djelatnost Kulturnog društva Muslimana “Preporod” s posebnim osvrtom na rad Glavnog odbora i Mjesnog odbora Sarajevo u periodu 1945-1949. godine je naslov rada autora Semira Hadžimusića i naredni rad u 50. broju *Priloga*. Autor polazi od pitanja zbog čega je došlo do osnivanja novog društva Muslimana “Preporod” te da li je ustvari osnivanje “Preporoda” imalo za cilj ukidanje podvođenosti i podijeljenosti u bošnjačkom narodu, s obzirom da je ovo društvo nastalo stapanjem dva stara “bošnjačka” društva, Gajret i Narodna uzdanica. Također, jedno od pitanja na koje je autor pokušao dati odgovor jeste da li je ovo novo društvo osnovano prevashodno kako bi komunistički režim lakše pridobio onaj dio bošnjačkog stanovništva koji nije bio naklavljen prema novoj vlasti. Na osnovu historijskih izvora, Hadžimusić nastoji podrobnije sagledati navedena pitanja i to kroz djelovanje Glavnog i Mjesnog odbora, ali i djelovanja “Preporoda”.

Naredni rad pod naslovom *O karakteristikama nacionalnih ideologija kao činitelja u političkom i društvenom razvitku Bosne i Hercegovine*, djelo je autora Antonija Pehara sa Fakulteta međunarodnih odnosa i diplomacije, Sveučilišta Hercegovina u Mostaru. Kao što i sam autor kaže, u radu je prikazana pojava i razvoj nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u historijskom periodu od dolaska Osmanskog Carstva pa sve do trenutka kada je BiH dobila državnu samostalnost kao formativni činitelj društvenih

i političkih odnosa. S obzirom da je riječ o državi i prostoru gdje konstantno dolazi do dodira i utjecaja dvije religije i tri konfesije, Bosna i Hercegovina je u prošlosti, iako se isto može reći i danas, bila područje raznih interesa velikih sila ali i nacionalnih interesa. U radu je Pehar posebno objasnio refleksije tri nacionalne ideologije na Bosnu i Hercegovinu, među kojima su navedeni razni dokumenti o političkim akcijama unutar Bosne i Hercegovine te djelovanje pojedinaca.

Jasmin Medić, naučni saradnik Instituta za historiju u Sarajevu, autor je rada pod nazivom *Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: Projekti "regionalizacije" 1991. godine*. Riječ je o radu koji je nastao na temelju referata izloženog na Okruglom stolu "Godina 1991: Politički procesi u Bosni i Hercegovini u procesu disolucije Jugoslavije" koji je u organizaciji Instituta za historiju, održan 10.11.2021. godine u Sarajevu. U radu je autor analizirao proces proglašenja nelegalnih autonomnih oblasti i zajednica koji će, kroz jednostranu teritorijalnu reorganizaciju Bosne i Hercegovine, biti uvod u osnivanje samoproglašene Srpske republike Bosne i Hercegovine u januaru 1992. godine, odnosno Hrvatske republike Herceg-Bosne u august 1993. godine. U uvodnim razmatranjima, autor se kratko osvrnuo na politička dešavanja Jugoslavije na svom izdisaju 90-ih godina i trenucima kada su jugoslavenske republike počele težiti ka proglašenju nezavisnosti. Nakon toga, Medić se fokusirao na pitanje stvaranja zajednica opština od strane SDS-a u Hrvatskoj, a zatim i u BiH i koliko je jedan takav princip djelovao na urušavanje republičke vlasti. Pored toga, dio rada je posvetio tzv. "Saoizaciji" Bosne i Hercegovine tokom druge polovine 1991. godine kada je došlo do formiranja i djelovanja nekoliko SAO pokrajina. Autor je proces "regionaliza-

cije" predvođen SDS-om i dijelom HDZ-a BiH vidio kao jednu od pripremnih faza za ono što je uslijedilo 1992. godine, ratni zločini i "čišćenje" teritorija.

Posljednji članak u ovom izdanju *Priloga* djelo je Ermina Kuke pod naslovom *Uloga srpske demokratske stranke u okupaciji Višegrada 1992. godine i počinjenju zločina nad Bošnjacima*. Kao i prethodni rad, i ovaj je nastao na temelju referata izloženog na Okruglom stolu "Godina 1991: Politički procesi u Bosni i Hercegovini u procesu disolucije Jugoslavije". Na samom početku svoga rada, autor je naglasio kako su politički i ideološki temelji za izvršenje zločina na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine, nadasve nad Bošnjacima, postavljeni mnogo prije 1992. godine. Naravno, riječ je o ideji stvaranja "Velike Srbije", a kako bi ona bila povijesno ostvariva i dugoročno održiva, trebalo je postići fizičko istrebljenje bošnjačkog stanovništva. Kroz rad autor je hronološki pratio niz događaja koji su odredili budućnost Bosne i Hercegovine, a samim time i Višegrada. Evidentno je bilo da je SDS općine Višegrad, još prije agresije i u vremenu funkcioniranja državnih organa vlasti nakon održanih prvih višestranačkih izbora, jasno dala do znanja da će raditi protivno zakonima SR Bosne i Hercegovine. Za kraj, autor navodi kak ose iz relevantne dokumentacijske građe SDS-a, jasno vidi da je ta stranka bila nosilac političkih, a kasnije i vojnih aktivnosti.

U sekciji koja nosi naziv *Stručni priloz*i, svoje radove su objavili Omer Merzić pod naslovom *Povodom 50. broja: bibliometrijska analiza časopisa Priloz*i te Anida Ibričić *Od tradicionalnog štampanog do digitalnog oblika: digitalizacija časopisa Priloz*i Instituta za historiju. Za cilj svoga rada, Merzić navodi da je ključno bilo bibliometrijski analizirati prvih 49 brojeva časopisa, sa

fokusom na bibliografske elemente bibliometrijske analize. Parametri koji su uzeti prilikom analize su mnogostruki: opseg svakog pojedinačnog broja, učestalost izlaska, broj, opseg i vrsta radova, glavni urednici, redakcijski odbori i autori radova. Ono što autor posebno naglašava jeste da u Bosni i Hercegovini, nažalost, do danas ne postoji sveobuhvatna baza podataka, ili neki drugi sistem, koji bi mogao omogućiti potpunu realizaciju jednog ovakvog projekta i istraživanja. Iz tog razloga je i ovaj rad, kao i mnogi drugi, ograničen u pružanju kompletne analize. Kada je riječ o radu autorice Ibričić, u njemu se prezentuje kako je digitalnim arhiviranjem omogućen tehnološki savremeniji, siguran i slobodan pristup časopisu. Na taj način je stvorena njegova potpunija komunikacija sa naučnom, stručnom i širom javnošću, pa je tako u konačnici postignuta globalna dostupnost časopisa. Uz to, stvorene su bolje mogućnosti rada sa digitaliziranim tekstom: lakše pretraživanje, kopiranje te citiranje uz poštivanje prava autora i izdavača.

Pored članaka i stručnih priloga, u *Prilogima* se objavljuju i prikazi najnovijih izdanja iz Bosne i Hercegovine, ali i regiona i šire. U ovom broju autori su napisali i objavili ukupno sedam prikaza monografija i zbornika radova objavljenih u posljednjih par godina. Za posljednju sekciju napisan je *In Memoriam* za pokojnog dr. Kemala Bašića koji je u novembru 2020. godine, od posljedica upale pluća uzrokovane pandemijom COVID-19, u Sarajevu preminuo. Kroz deset veoma sadržajnih članaka, i ukupno devetnaest predstavljenih radova u ovom broju *Priloga*, autori su dali znatan broj perspektiva o različitim temama koje su i danas aktuelne kako u naučnom tako i u širem javnom diskursu.

EDIN HUSEINOVIĆ

DOI: 10.46352/23036974.2022.115

Almira Bećirović, Nazim Ibrahimović, Dodatak udžbeniku historije za deveti razred devetogodišnje osnovne škole. Tuzla, NAM, 2022, 64 str.

Zvanični povratak tema o 1990-im u nastavne programe u Bosni i Hercegovini nakon osamnaest godina pauze uslijed primjene Preporuke Vijeća Europe br. 1454 (2000), izazvao je svojevrstu oslobađajuću euforiju koja je i u javni prostor vratila zapaljivu retoriku o kontroverznim i osjetljivim temama iz naše najbliže prošlosti. U toj školskoj 2018/19. godini pojavile su se dvije nove udžbeničke publikacije. Prva je udžbenik za 9. razred osnovne škole autora Dragiša D. Vasića po nastavnom programu za istoriju u Republici Srpskoj, a drugi je Nastavni materijal za izučavanje opsade Sarajeva i zločina genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine u osnovnim i srednjim školama Kantona Sarajevo grupe autora u izdanju Ministarstva obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo koji je distribuiran nastavnicima. Uz navedene udžbeničke publikacije koristile su se već ranije odobreni i izdati udžbenici Izeta Šabotića i Mirze Čehajića, Udžbenik za 9. razred osnovnih škola (Nam – Vrijeme, Tuzla-Zenica 2012) za nastavni program na bosanskom jeziku, te udžbenik za 9. razred autora Stjepana Bekavca, Maria Jareba i Miroslava Rozić (Alfa Mostar, Mostar 2015) za program na hrvatskom jeziku. Sve navedene publikacije bile su predmetom iscrpnih analiza u naučnim, stručnim, ali i javnim glasilima. U 2022. godini pojavio se Dodatak udžbeniku historije za deveti razred devetogodišnje osnovne škole, autora Almiri Bećirović i Nazima Ibrahimovića u izdanju izdavačke kuće NAM iz Tuzle a

odobren za upotrebu od strane Ministarstva obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona i besplatno distribuiran učenicima za upotrebu u aktuelnoj školskoj godini u ovom kantonu, a paralelno s time i nekim od kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine (npr. Hercegovačko-neretvanski i Zeničko-Dobojski kanton).

Dodatak udžbeniku historije za deveti razred devetogodišnje osnovne škole (u daljem tekstu Dodatak) obrađuje sadržaje koji se tiču Disolucije SFRJ, Agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Opsade Sarajeva i drugih bosanskohercegovačkih gradova, Planove o podjeli Republike Bosne i Hercegovine, Dejtonski mirovni sporazum i okončanje agresije na RBiH, Ratne zločine u RBiH, Uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa i vjerskih objekata i Društveno-političke i privredne procese u BiH od 1996. do kraja 20. stoljeća što su ujedno naslovi za ukupno osam nastavnih cjelina. Navedene teme obrađuju se na ukupno 64 stranice uz dodatak tekstova o značajnim ličnostima u borbi za suverenitet i nezavisnost Bosne i Hercegovine i literaturu. Zanimljivo je da je izdavačka kuća koja je izdala udžbenik za 9. razred 2012. godine za dodatak nije angažirala iste autore već su dodatak izradila dva nova autora pokušavajući oponašati stil navedenog udžbenika, što se nažalost realiziralo samo u tehničkom smislu.

Dodatak je priređen prema konceptu tradicionalnih udžbenika gdje u predstavljanju sadržaja dominira isključiva autorska interpretacija i prezentacija isključivo političke historije. Iako je još 2007. godine od strane svih nadležnih ministarstava u Bosni i Hercegovini usvojen dokument Smjernica za pisanje i ocjenu udžbenika za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini u kojem je navedeno da bi "udžbenici trebali

biti urađeni da historijski izvori budu uvršteni u sadržaj udžbenika za svaku nastavnu jedinicu i da budu raznovrsni" (Smjernice 2007, 3.1) u slučaju Dodatka ovo nije uopšte primijenjeno te na ukupno 64 stranice teksta ne srećemo ni jedan historijski izvor koji bi učenici mogli analizirati i koji bi ih mogao potaći na razvoj vlastitog kritičkog mišljenja. Fotografije date u Dodatku imaju funkciju djelimične vizualizacije sadržaja ali nisu ni u jednom slučaju iskorištene kao historijski izvor za moguću analizu. Također ni potpisi ispod istih nisu ujednačeni i često nije ni navedeno o kojem se mjestu radi (razaranja tokom agresije, opsada Sarajeva i sl.)

Sam sadržaj Dodatka je monoperspektivan u kojem se između redova iščitava naglašena perspektiva žrtve bošnjačkog naroda. Žrtve i stradanja drugih naroda u Bosni i Hercegovini se ne spominju, kao ni odgovornost pojedinaca iz Armije RBiH za pojedine zločine koja je utvrđena presudama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i Suda Bosne i Hercegovine. Na primjer kod obrade ratnih zločina spominju se logori za Bošnjake koje su držale srpske i hrvatske vojne strukture, ali i vojne formacije Fikreta Abdića. U više navrata se naglašava da se jedino Armija RBiH tokom cijelog perioda agresije borila i zalagala za očuvanje teritorijalne cjelovitosti, nezavisnosti i svuvereniteta RBiH. Veoma često se u tekstu navode termini agresor i agresorske snage koje nisu jasno definirane, ali iščitavanjem iz teksta može se zaključiti da se misli na JNA, paravojne formacije, dobrovoljačke jedinice iz Srbije i Vojsku Republike Srbije.

Na kraju svake tematske jedinice data je samo preporuka za gledanje dokumentarnih i igranih filmova (Putem prvog predsjednika – Alija Izetbegović, U Zemlji krvi i meda,

Na Drini krvavi Višegrad, Savršeni krug, Grbavica, Remake, Halimin put, Svjedok itd.) koji obrađuju teme rata 1992-1995. godine bez ikakvih smjernica za analizu, ocjenu i sl. Pitanja na kraju svake od tematskih jedinica referiraju se isključivo na prethodno iznesene sadržaje te se odgovorima na njih očekuje reprodukcija iznesenih sadržaja što zatvara prostor za bilo kakav razvoj kreativno-produktivnih kompetencija kod učenika odnosno razvoja kritičkog mišljenja. Na kraju Dodatka nalazi se dio o značajnim ličnostima iz obrađenog perioda (politički i vojni dužnosnici) u kojem su dati izvodi iz biografija ali za većinu njih iz tih biografija ne možemo iščitati zbog čega su bitni, koja je njihova uloga, a naročito: Nijaz Duraković, Tatjana Ljujić Mijatović, Ivo Komšić, Selim Bešliagić, Stjepan Kljujić – jer se u tekstovima lekcija većina njih uopšte i ne spominje. Čini se kao da je ovaj dio umjetno dodat na kraju da bi se prikazao multinacionalni karakter odbrane i očuvanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine.

Analizom dodatka stiče se dojam da učenici mogu biti opterećeni količinom činjenica iznijetih na ukupno 62 stranice a naročito njihovom nesistematičnom obradom. Po logici stvari trebala bi se prvo obrađivati disolucija, pa planovi o podjelama koji su na neki način dio mirovnog plana za rješavanje prije nego je do agresije i došlo, pa tek onda raditi agresiju, opsadu, ratne zločine; usred svega se nalazi lekcija o Dejtonskom mirovnom sporazumu. Pitanje krivice i procesuiranja zločina pred MKSJ i domaćim sudovima uopšte nije aktuelizirano što isključuje i svaku mogućnost suočavanja vlastite odgovornosti za zločine i suočavanja sa prošlošću. U tekstovima nigdje se ne primjećuje ni aktuelizirane kontraverze a poznato je da ih je za ovaj dio naše prošlosti

bezbroj. Multiperspektivni pristup potpuno je izostao kao i obrada tema iz svakodnevnog života u ratu koja bi učenicima približila temu rata kroz priču o običnim ljudima. Žrtve i stradanja iskazani su isključivo kroz brojke a propuštena je prilika za navođenje bar dijelova svjedočanstava preživjelih kao značajnih historijskih izvora čime bi se priča o ratu, stradanju i žrtvama humanizirala.

Ono što se u čitanju dodatka udžbeniku može primjetiti je složenost teksta i brojnost iznesenih informacija za koje je upitno da li učenici uzrasta devetog razreda od 14-15 godina starosti mogu savladati. Tekstovi lekcija su često predugi i nerasčlanjeni podnaslovima opterećeni sa dosta skraćenica (HVO, HOS, SDS, VRS, MUP RBIH, JNA, SAO, SAP) i novih pojmova (npr. embargo, plebiscit, referendum, paravojne formacije itd.) koji nisu detaljno objašnjeni u kontekstu teme. Iako su ponegdje navedena izvorna značenja pojmova samo pojašnjenje u vezi sa temom nije dato. U detaljnim opisivanjima ratnih dešavanja navodi se veliki broj geografskih pojmova što nije adekvatno popraćeno geografskom niti historijskom kartom, osim na jednom mjestu, a što je ključno za percepciju prostora i sagledavanje uzročno-posljedičnih veza među događajima njihovom vizualizacijom na karti.

U momentu dok pišem ovu analizu pokušavam zamisliti koji su ishodi rada sa ovim Dodatkom udžbenika svjesna da ga učenici upravo sada imaju u rukama i savladavaju sve ono što je pred njima. Također se pitam kakvu sliku o ratu 1992-1995. kreiramo ovakvim pristupom: crno-bijelu, jednoperspektivnu i fokusiranu na stradanje samo jednog naroda, bez prilike za suočavanje sa prošlošću, bez prilike za kritičko promišljanje i formiranje vlastitog stava, te da li će konačni rezultat biti mržnja kao osnova za

dalje podjele. Nažalost naše analize ne mogu mnogo promijeniti. Možda će samo neki od budućih autora udžbenika i sličnih materijala uzeti u obzir preporuke te pokušati izbjeći

veće greške. Međutim povratne informacije učenika, njihovi interesi i potrebe za razvoj kompetencija mogu biti puno značajnije u smislu kreiranja daljih smjernica udžbeničke politike.

MELISA FORIĆ PLASTO

IN MEMORIAM

Desanka Kovačević-Kojić
(3. oktobar 1925, Sarajevo – 14. august 2022, Beograd)

Desanka Kovačević-Kojić studij historije završila je 1950. na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Na istom fakultetu doktorirala je 1956. godine. Radni vijek provela je na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu prošavši sva zvanja i odgajajući brojne generacije studenata radeći na predmetima regionalne i bosanske medievalne historije (asistent 1950, docent 1958, vanredni profesor 1963, redovni profesor 1969). Penzionisana je 1990, a u radnom odnosu na Filozofskom fakultetu bila je do 1992. Od 1993. živjela je u Beogradu.

Profesorica Desanka Kovačević-Kojić život je posvetila nastavnoj i naučnoj karijeri. Svoje radove objavljivala je uglavnom u Sarajevu (ponajviše u Godišnjaku Društva historičara Bosne i Hercegovine i ANU BiH) i Beogradu (istaknuto u SANU, Istorijski institut). Učestvovala je na prestižnim domaćim i inostranim naučnim skupovima krećući se u krugovima najpoznatijih evropskih medievalista svoga vremena. Djelo Desanke Kovačević-Kojić prepoznatljivo je pristupima privrednom razvoju, trgovini, rudarstvu, zanatstvu, carinskom sistemu i gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne (istaknuto u djelima Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni 1961, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države 1979, Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države 1987). Nakon višegodišnjih istraživanja dubrovačke građe obradi medievalne Srebrenice je posvetila posebno izdanje. Njeni radovi o vlaškoj problematici (srednjovjekovni katun, učesća vlaha u trgovinskoj razmjeni, obaveze na vjernost dvojice katunara), kolonijama, franjevcima i gradskim knezovima obavezna su polazišta generacijama istraživača bosanskih društvenih prilika.

Mada malobrojni i radovi posvećeni političkim prilikama su ostavili traga u aktualnim istraživanjima (o ranim bosansko-osmanskim odnosima i padu Bosne). Pored bosanske bavila se i srednjovjekovnom srpskom historijom gdje je najznačajniji pristup ostvarila priložima u drugom tomu Istorije srpskog naroda. Dugogodišnji rad u Državnom arhivu u Dubrovniku krunisala je objavom trgovačkih knjiga trgovaca braće Kabužić (1999). Kroz dva zasebna izdanja objavljeno je više njenih ranijih radova iz domaćih i inostranih izdanja (Gradski život u Srbiji i Bosni 2006, *La Serbie et les pays serbes* 2012).

Bila je član ANU BiH, SANU i ANU RS te dobitnica Ordena rada i više nagrada za naučni rad. Učenica Jorja Tadića i Mihaila Dinića profesorica Desanka Kovačević-Kojić po ostvarenim rezultatima najvažniji je predstavnik historičara iz Bosne i Hercegovine u proučavanju historije srednjovjekovne Bosne.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE

1. Gdje je bila kovnica novca bosanskih vladara?, *GDI BiH* 4, Sarajevo 1952, 269-276.
2. Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni, *GDI BiH* 6, Sarajevo 1954, 229-248.
3. Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni, *GDI BiH* 10, Sarajevo 1959, 279-296.
4. Dans la Serbie et la Bosnie médiévales, Les mines d'or et d'argent, *Annales* 2, Paris 1960, 248-258.
5. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Djela Naučnog društva BiH 18, Sarajevo 1961.
6. Prilog pitanju ranih bosansko-turskih odnosa, *GDI BiH* 11, Sarajevo 1961, 257-263.
7. Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva, *GDI BiH* 13, Sarajevo 1963, 289-310.
8. Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima, "Simpozijum o srednjovjekovnom katunu", Sarajevo 1963, 121-140.
9. Pad bosanske srednjovjekovne države po dubrovačkim izvorima, *GDI BiH* 14, Sarajevo 1964, 205-220.

10. Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici, *GDI BiH* 15, Sarajevo 1965, 25-45.
11. Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku, *GDI BiH* 16, Sarajevo 1967, 19-35.
12. O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva, *Zbornik Filozofskog fakulteta* XI-1, Beograd 1970, 353-362.
13. O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, *Radovi Filozofskog fakulteta* 6, Sarajevo 1971, 333-345.
14. O izvozu voska iz srednjovjekovne Srbije i Bosne preko Dubrovnika, *Istorijski časopis* 18, Beograd 1971, 143-153.
15. La développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe au XVe siècle, *Actes du IIe Congrès international des études du sud est Européen*, Athènes 1972, 167-176.
16. Obaveze na vjernost dvojice katunara vojvodi Sandalju Hraniću, *GDI BiH* 19, Sarajevo 1973, 229-233.
17. La laine dans l'exportation des matières premières de la Bosnie médiévale, "*La lana come materia prima*", Firenze 1974, 289-290.
18. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978.
19. Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju srednjovjekovne Bosne, *Arhivist* 1-2, Beograd 1979, 69-73.
20. L'économie naturelle et la production marchande au XIIIe - XIVe siècle dans les régions actuelles de la Yougoslavie (koautor Sima Ćirković), *Balkanica* 13-14, Beograd 1982-1983, 45-56.
21. O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni, *GDI BiH* 34, Sarajevo 1983, 113-122.
22. Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka, "Simpozijum: Vlasi u XV i XVI vijeku", *Radovi ANU BiH* 73, Sarajevo 1983, 79-84.
23. *Relazioni fra i centri minerarii e le campagne in Serbia e la Bosnia nel medioevo*, *Storia della città*, Roma 1986, 91-94.
24. Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, "*Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I*", ANU BiH, Sarajevo 1987, 85-190.
25. Fojnica u srednjem vijeku, "*Fojnica kroz vijekove*", Fojnica-Sarajevo 1987, 35-62.

26. Kulinova povelja i bosansko-dubrovački odnosi, “*Osamsto godina Povelje bana Kulina*”, ANU BiH, Sarajevo 1989, 37-44.
27. Il commercio Raguseo di terraferma nel medio evo, “*Ragusa e il Mediterraneo*”, Bari 1990, 61-78.
28. Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost* III, Sarajevo (1996), 33-44.
29. *Trgovačke knjige braće Kabužić (Caboga) 1426-1433*, SANU, Beograd 1999.
30. *Srednjovjekovna Srebrenica (XIV-XV vijek)*, SANU, Beograd 2010.
31. La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVE–XVe siècles, *Maison serbe d'édition de livres scolaires*, Institut des Études balkaniques, Belgrade 2012.

ESAD KURTOVIĆ

Upute autorima

Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) su časopis u kojem se objavljuju radovi koji nisu prethodno publicirani, o čemu se potpisuje Izjava o originalnosti rada. Objavljuju se izvorni znanstveni, pregledni i stručni radovi, te prikazi.

U obzir se uzimaju samo radovi koji udovoljavaju znanstvenim standardima časopisa. Uredništvo zadržava pravo da odbije rad ukoliko isti ne zadovoljava kvalitet ili zahtjeve slanja članaka u časopis. Za svaki rad koji je prošao uredničku procjenu osiguran je postupak recenziranja, tj. slanja na dvije nezavisne recenzije. U pitanju su **dvije anonimne recenzije** u kojima nije otkriven identitet autora i recenzenta. Tekstovi recenzija se dostavljaju na uvid autorima kako bi isti mogli postupiti u skladu s datim sugestijama, komentarima i sl. Sve unesene promjene autori su dužni označiti u tekstu. Iako recenzenti predlažu kategoriju članka, konačnu odluku o tome donosi uredništvo Radova. Jedan autor može ponuditi samo jedan prilog za određenu rubriku u časopisu.

Tekstovi se dostavljaju isključivo u digitalnom obliku u varijantama MS Word programa, u Times New Roman fontu, veličine slova 12 i proreda 1,5. Veličina slova u podnožnim napomenama je 10, bez proreda. U Radovima se objavljuju članci opsega do 30 (uključujući i popis literature) i prikazi do 5 stranica. U iznimnim situacijama, Redakcija može odobriti objavljivanje opširnijih radova od predviđenog. Članci mogu biti objavljeni na bosanskom, srpskom, hrvatskom i engleskom jeziku.

Kompletnim prilogom se smatra onaj članak koji sadrži apstrakt (na bosanskom i engleskom jeziku), ne duži od deset redaka, te pet do sedam ključnih riječi odvojenih zarezom (,). Na kraju teksta autor daje duži sažetak na nekom od svjetskih jezika, te spisak korištenih izvora i literature.

Autor je dužan u posebnom dokumentu dostaviti sljedeće podatke: ime i prezime, naziv institucije u kojoj radi, zvanje, te osobni kontakt.

Način citiranja

Izvori i literatura se navode u podnožnim napomenama u skraćenom obliku, dok se puni naslov bibliografskih jedinica i puni podaci o korištenoj građi daju na kraju rada u spisku izvora i literature.

Kod citiranja se preporučuje slijedeći redoslijed: 1) autor, 2) godina izdanja, 3) broj strane.

Primjer:

Grandits 2008, 170.

Ukoliko su u prilogu korištena dva rada istog autora izašla iste godine, onda se pored godine unosi slovo.

Primjer:

Inalcik 2000a, 135. Inalcik 2000b, 78.

Kod navođenja dva autora imena se razdvajaju kosom crtom “/”, a u slučaju da djelo ima više autora, navodi se samo prvi autor uz dodatak “i dr.”

Primjer:

Džino / Domić Kunić 2013, 112; Arijes i dr. 2002, 40-42.

Ukoliko se u podnožnoj napomeni navode dva autora, razdvaja ih se tačka-zarezom (;).

Literatura

Kod monografija se navodi puni naslov s podnaslovom. Kod časopisa se, također, navodi puni naziv uz broj časopisa i godinu izdavanja, uz broj strane. Kod radova objavljenih u zborniku radova daje se puni naziv rada, potom se navodi “u:”, ime izdavača (ed.) i naslov zbornika i ostali podaci. Slijede primjeri.

Knjige

Kod monografija se navodi puni naslov i podnaslov u kurzivu.

Donia, R. J. 2000, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.* Zagreb-Sarajevo: Naklada Zoro-Institut za historiju BiH.

Članci

Naslovi časopisa se daju u kurzivu, bez skraćivanja. Neophodno je navesti broj stranica citiranog članka unutar navedenog časopisa.

Jašarević, A. 2018, Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Do-boju, *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 5, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 209-235.

Zbornici radova

Naslov zbornika piše se u kurzivu.

Hadžić, F. 2017, Uloga stranih muzičara u institucionalnom razvoju muzičke kulture u Sarajevu (1878-1941). U: Omerović, E. (ur.), *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: UMHS, 51-77.

Novinski članak

Stražičić, A. 1889. Dubrovnik. Bosanska vila, 4, 56-57.

Web-stranica

Agičić, D. 2018, **Nagrade na području historiografije, Historijski zbornik, 2. Dostupno na:** https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=286116 (4. 6. 2018.)

Arhivska građa

U podnožnim napomenama se daju skraćenice za naziv arhiva, korištenog fonda, godine, kutije i broja dokumenta.

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, šifra 25-211 / Br. 80 594 Praes.

U popisu izvora i literature donose se puni nazivi korištenih fondova, kao i puni naziv institucije kojoj fond pripada.

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

- Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS).

Instructions for authors

Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) is a journal which publishes only previously unpublished articles, proved by the Statement of Originality. The journal publishes original scientific papers, scientific review articles and professional papers, as well as book reviews. Only the articles that fulfil the scientific standards of the journal can be considered for publishing. The editorial board has the right to reject the article which does not satisfy the quality or the requirements for submitting the article to the journal. All articles that pass editorial assessment will be peer-reviewed by two independent external reviews. Those are double-blind peer-reviews in which neither identity of the author nor identity of the peer reviewer are revealed. The authors receive texts of the reviews to improve the article according to suggestions, comments, etc. Authors are obliged to mark all the changes made to the text. Even though peer reviewers are proposing the category of the article, the final decision is made by the Editorial Board. Only one contribution per author is allowed in one of the journal categories.

Texts are to be submitted only in the digital form, in MS Word programme; using Times New Roman font size 12 and 1,5 line spacing. The size of the font in footnotes is 10, without the line spacing.

Journal publishes articles not exceeding 30 pages (bibliography included), and reviews may contain up to 5 pages. In exceptional situations, the Editorial Board may approve the publishing of articles wider than the proposed standard.

Articles are considered complete if they contain an abstract (in Bosnian and English) not exceeding ten lines with five to seven key words divided by the comma (,). In the end of the text, the author should provide a longer summary in some of the world languages, with a list of the sources used and bibliography.

The author needs to send the following information in a separate document: name, name of the home institution, title and personal contact.

Citation style

Sources are cited in footnotes in a short form, while full bibliographical units and full information on the sources used is given at the end of the article, in the list sources and bibliography.

The following order is recommended: 1. the author's surname; 2) year of publishing 3) page number.

Example:

Grandits 2008, 170.

Works by the same author and the same publication date need to be identified by the suffixes a, b, c, and so forth.

Example:

Inalcik 2000a, 135.

Inalcik 2000b, 78.

If there are two authors their names are separated by slash line “/”. In case of more than two authors, only the name of the first author is mentioned, while other contributors are identified by et. al.

Example:

Džino / Domić Kunić 2013, 112; Arijes et al. 2002, 40-42.

If the footnote contains two or more authors, they need to be separated by semi-colon (;).

Bibliography

Monographs should be cited with full title and subtitle. The full title of the journal has to be cited with the number of volume and year of publishing, as well as page numbers. In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), the full title should be given, without abbreviation. It should be introduced with “in” before the title of the quoted Proceedings. The name of the editor that follows should be also separated with “ed.”, and provided prior to the title of the Proceedings.

Examples:

Books

Full title and subtitle of the book should be cited in italic.

Donia, R. J. 2000, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914*. Zagreb-Sarajevo: Naklada Zoro-Institut za historiju BiH.

Articles

Titles of journals should be in italic without abbreviations. It is necessary to include the page numbers of the cited article within the journal.

Jašarević, A. 2018, Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboj, *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 5, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 209-235.

Proceedings

Title of the Proceeding is in italic.

Hadžić, F. 2017, Uloga stranih muzičara u institucionalnom razvoju muzičke kulture u Sarajevu (1878-1941). U: Omerović, E. (ur.), *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: UMHIS, 51-77.

Newspaper article

Stražičić, A. 1889. Dubrovnik. Bosanska vila, 4, 56-57.

Web sites

Agičić, D. 2018, **Nagrade na području historiografije, Historijski zbornik, 2. Dostupno na:** https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=286116 (4. 6. 2018.)

Archival materials

Abbreviations for the name of the archives, archival fund, year, box and number of document should be given in the footnotes.

ABiH, ZVS, 1912, Kut. 86, šifra 25-211 / Br. 80 594 Praes.

In the list of sources and bibliography, state the full names of the used archival funds as well as the names of the institutions a fund belongs to.

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

– Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS).

Lista autora/List of contributors

- ✦ Arslan Bahar: gostujući istraživač na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu; Department of History at Dokuz Eylül University, Republic of Türkiye bahararslan1923@gmail.com
- ✦ Borić Alen: alumni Odsjeka za historiju, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, alen_boric@hotmail.com
- ✦ Busuladžić Adnan; Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, adnan.busuladzic@ff.unsa.ba
- ✦ Duranović, Amir; Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, amir.duranovic@ff.unsa.ba
- ✦ Forić Plasto Melisa: Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, melisa.foric@ff.unsa.ba
- ✦ Huseinović Edin: alumni Odsjeka za historiju, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo, edinhuseinovic01@gmail.com
- ✦ Jakubović Fikreta: Student Odsjeka za historiju, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, jakubovicfikreta5@gmail.com
- ✦ Kurtović Esad: Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, esad.kurtovic@ff.unsa.ba
- ✦ Merdanić Šahinović Dženefa: alumni Odsjeka za historiju, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, mdzenefa@gmail.com
- ✦ Pustahija Nedim: Historijski muzej Bosne i Hercegovine, nedim.pustahija997@gmail.com
- ✦ Šehović Amina: alumni Odsjeka za historiju, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, aminasehovic55@gmail.com

ISSN 2303-6974 (Online)

0 977230 369743